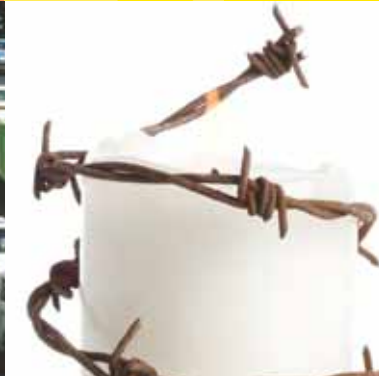

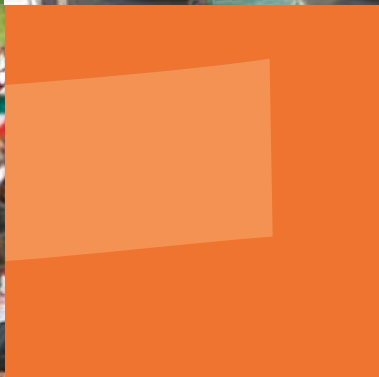

Vensters op de wereld

Vensters op de wereld

Canon voor wereldburgerschap

Universiteit Utrecht

FSC Mixed Sources
Productgroep uit goed beheerde bossen en andere gecontroleerde bronnen.
www.fsc.org Cert no. SGS-COC-1980
© 1996 Forest Stewardship Council

ncdo

Vensters op de wereld

Vensters op de wereld

Rapport van de Commissie Canon voor Wereldburgerschap

Redactie

Tine Beneker
Mariëtte van Stalborch
Rob van der Vaart

NCDO en Faculteit Geowetenschappen Universiteit Utrecht 2009

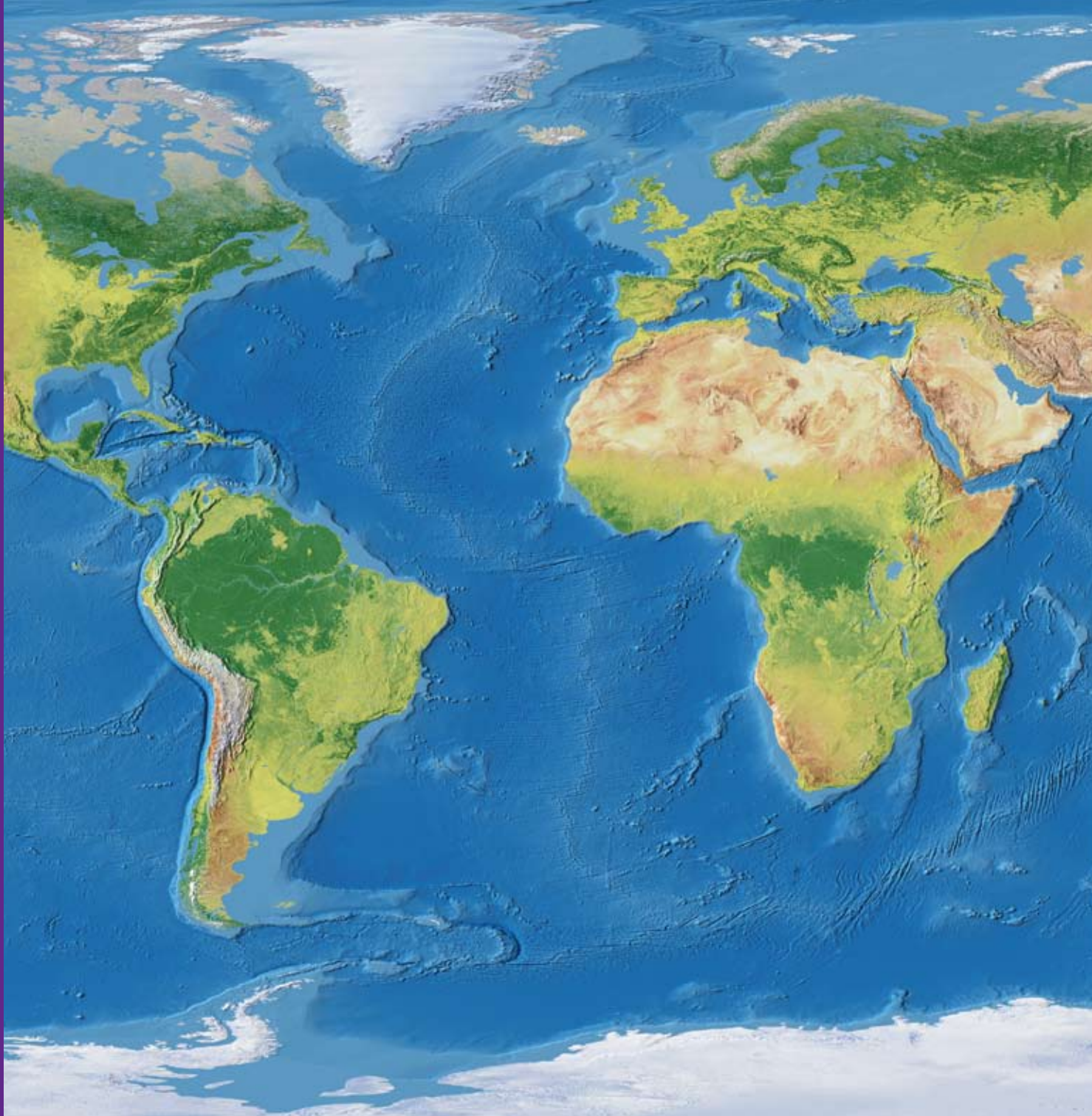

Inhoud

Deel A – Naar een canon voor wereldburgerschap	9
Aanleiding voor deze canon	10
Wat is wereldburgerschap?	10
Onderwijs voor wereldburgerschap	18
Werkwijze van de commissie	27
Aan de slag met de canon	33
Deel B – Vensters op de wereld	37
Thema 1: diversiteit	39
Taj Mahal – historisch-culturele diversiteit	41
Amazonegebied – biodiversiteit	43
Het Chinees – diversiteit in het dagelijks leven	45
Thema 2: identiteit	47
Hindoeïsme – religieuze identiteit	49
Spanje – nationale identiteit	51
Paramaribo – harmonieus samenleven	53
Thema 3: mensenrechten	55
Amnesty International – inzet voor naleving mensenrechten	59
Amsterdams slavernijmonument – schendingen mensenrechten	61
Onderwijs in Kenia – sociaal-economische rechten	63
Thema 4: duurzame ontwikkeling	65
Mexico-stad – bevolkingsgroei en verstedelijking	69
Drinkwater in Midden-Oosten – beschikbaarheid natuurlijke hulpbronnen	71
De Noordpool – klimaatverandering	73

Thema 5: globalisering	75
Sjanghai – wereldwijde economische relaties	77
Ceuta – mondiale migratiestromen	79
De djembé – culturele uitwisseling op wereldschaal	81
Thema 6: verdeling	83
Millenniumdoel 1 – armoedebestrijding	87
Kindersterfte in Bolivia – ongelijke toegang tot voedsel, onderdak en gezondheidszorg	89
Voedselrellen in Indonesië – voedselschaarste en stijgende prijzen	91
Thema 7: vrede en conflict	93
Blauwhelmen in Srebrenica – inzet van vredestroepen	95
Aanslag op Twin Towers – het internationale terrorisme	97
Afghaanse vluchtelingen in Pakistan – vluchtelingenstromen door conflicten	99
Thema 8: mondiale betrokkenheid	101
Verenigde Naties – de internationale politieke gemeenschap	103
Keurmerk Max Havelaar – consumptie en levensstijl	105
Al Jazeera – de rol van moderne media	107
Deel C – Bijlagen	109
1 Noten	110
2 Geraadpleegde literatuur	114
3 Opdracht aan de commissie	119
4 Samenstelling commissie en consultaties	124
5 Verantwoording fotografie	125

Deel A

Naar een canon voor wereldburgerschap

Aanleiding voor deze canon

In juni 2007 nam NCDO in samenwerking met de Faculteit Geowetenschappen van de Universiteit Utrecht het initiatief om een ‘canon voor wereldburgerschap’ te ontwikkelen, vooral voor gebruik in het onderwijs. De taak werd in handen gegeven van een divers samengestelde commissie (zie bijlage 4 voor de personalia van de commissieleden).

Waarom een canon voor wereldburgerschap? Het idee ontstond naar aanleiding van het succes van de historische en culturele canon van Nederland. Natuurlijk was dat een veel grootschaliger initiatief dan in ons geval haalbaar is. De instelling van de Commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon door de minister van Onderwijs stelde op een brede maatschappelijke consensus over het probleem van het gebrekkig historisch besef in de Nederlandse samenleving. De commissie had ruime middelen tot haar beschikking om haar doelen te realiseren. Vanwege de gevoelde urgentie van het onderwerp kreeg de historische canon veel aandacht in de media.¹ De begeleidende website, *www.entoen.nu*, werd en wordt druk bezocht. In de *slipstream* van de nationale canon ontstonden tal van lokale of thematische canons. Iedere provincie is in 2008 aangedaan om de historische canon met een feestelijke bijeenkomst te lanceren in onderwijsland. Inmiddels is besloten dat de canon onderdeel gaat uitmaken van de kerndoelen voor basisonderwijs en basisvorming. Kortom, de nationale historische canon heeft veel

losgemaakt: creatieve energie, enthousiasme, debat.

Ons project ter ontwikkeling van een canon voor wereldburgerschap had en heeft niet dezelfde status, middelen en ambities als het project voor de canon van Nederland. Toch is het idee van een canon nagevolgd. Uit de reacties op de historische canon is namelijk gebleken dat het aanreiken van een selectieve lijst van onderwerpen, of zo men wil iconen of vensters, voorziet in een sterke behoefte aan overzichtelijkheid en het maken van keuzes. Wereldburgerschap, als aandachtsveld voor het onderwijs, is zeer veelomvattend en moeilijk af te bakenen. Handvatten kunnen daarom nuttig zijn voor de gedachtebepaling van leraren, leraren in opleiding, opleiders, auteurs van leermiddelen en anderen.

De ervaring met de historische canon heeft bovendien duidelijk gemaakt dat een canonvoorstel altijd tot debat leidt: waarom zijn deze elementen gekozen, waarom niet andere, wat is de achterliggende logica? Zo’n debat hopen we ook met deze canon voor wereldburgerschap op te roepen. De discussie heeft immers een waarde in zichzelf: via het argumenteren over de gemaakte selectie van thema’s en vensters kan eenieder de eigen gedachten over wereldburgerschap aanscherpen.

Wat is wereldburgerschap?

Tijdens de presentatie van het *rapport Identificatie met Nederland* van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) in september 2007 hield prinses Máxima een toespraak die veel stof deed opwaaien.

De ophef concentreerde zich rond een eenvoudig feit dat zij in die rede constateerde, namelijk dat ‘de’ Nederlandse identiteit niet bestaat. Zij haalde ook haar schoonvader, prins Claus, aan die eerder had gezegd: “Ik weet niet hoe het is Nederlander te zijn. Ik heb verschillende loyaliteiten en ik ben wereldburger en Europeaan en Nederlander.”²

Wat is dat: een wereldburger? Het WRR-rapport staat in het kort bij die vraag stil. Schrijvend over globalisering en over de betekenis van dit proces voor de nationale identiteit, merken de auteurs op: “In het verlengde van de jaren zeventig werd globalisering lange tijd positief tegemoet getreden met ideeën over kosmopolitisme en wereldburgerschap. Vooruitlopend op een mondiale toekomst werd het nationale als achterhaald afgedaan. Internationale oriëntaties en wereldburgerschap hadden lange tijd een positieve klank in Nederland. Inmiddels is duidelijk dat het antwoord op globalisering niet kan zijn dat wij nu allemaal kosmopolieten zijn.” Tot nu toe bleek het vooral een keuze van de elite om zich een kosmopolitische identiteit aan te meten, aldus de WRR. “Een groot deel van de bevolking zoekt zijn zingevende kaders en houvast op een lager geografisch niveau: dat van de staat, de regio of zelfs de stad.”³

Wereldburgerschap betekent inderdaad niet dat identificatie met het eigen land achterhaald zou zijn – allesbehalve. Het gaat wel om kennis van en betrokkenheid bij de wereld buiten Nederland. Dat staat andere identificaties niet in de weg; het komt er juist op aan naar

verbindingen te zoeken. Prins Claus stond bekend om zijn oprechte betrokkenheid bij vraagstukken van armoede in de wereld en voelde zich tegelijkertijd ook Nederlander. Voor NCDO is wereldburgerschap al geruime tijd een centraal begrip in haar onderwijsactiviteiten. Ook dan gaat het niet alleen om betrokkenheid van jongeren bij mondiale vraagstukken, maar tevens om hun participatie in de pluriforme maatschappij in eigen land. Zo bezien is wereldburgerschap de internationale dimensie van betrokkenheid bij de samenleving.

Uiteindelijk gaat het om eenvoudige, maar niet altijd gemakkelijke dingen: een bewustzijn dat zich uitstrekt tot buiten de grenzen van de lokale of nationale gemeenschap, inzicht in internationale ontwikkelingen, empathie met en respect voor mensen uit andere delen van de wereld, reflectie op de vele verbanden tussen de persoonlijke situatie en de omstandigheden elders, en de bereidheid daar conclusies aan te verbinden. In allerlei bewoordingen is door tal van auteurs een dergelijke attitude van wereldburgerschap bepleit.⁴

Elitair?

Naar onze mening is er niets elitairs aan wereldburgerschap. Betrokkenheid bij de internationale samenleving is in Nederland altijd gangbaar geweest. In opdracht van NCDO doet bureau Motivaction regelmatig onderzoek naar de ideeën van Nederlanders over armoedebestrijding en andere mondiale thema’s. In 2008 gaf bijna de helft van de ondervraagden geld aan

organisaties die zich inzetten voor ontwikkelings-samenwerking. Ongeveer tweederde van de steekproef steunde de omvang van het nationale budget voor ontwikkelingssamenwerking.⁵

Uit ander onderzoek weten we dat Nederlanders iemand die maatschappelijk betrokken is als een ‘goede burger’ zien.⁶ Op basis van deze onderzoeksgegevens valt aan te nemen dat niet alleen betrokkenheid bij de eigen samenleving, maar ook verbondenheid met de wereld als geheel in de ogen van de Nederlandse bevolking geldt als een nastrevenswaardig doel en als iets heel normaal.

De associatie van ‘elitair’ hangt eerder aan het andere begrip dat de WRR in zijn rapport gebruikt: kosmopolitisme. De schrijvers halen auteurs aan die kosmopolitisme “een zaak en een voorrecht van een internationale elite” noemen of zelfs “het provincialisme der verwenden”.⁷ Toch is er ook aan kosmopolitisme – een diep besef van universele waarden en rechten – niets elitairs. Wat wel elitair is, is zichzelf kosmopolitisch noemen omdat men veel geld heeft en veel van de wereld heeft gezien. Dan wil men zich als ‘kosmopoliet’ onderscheiden van mensen die het dichterbij huis moeten zoeken. Met wereldburgerschap heeft zoiets weinig te maken. Aan een internationale groep jongeren werd eens gevraagd of een rijk en bereisd persoon per definitie een wereldburger is. Nee, zo luidde het unanieme antwoord; het gaat om betrokkenheid bij wat er in de wereld gebeurt, nabij en veraf.⁸

Je kunt moeilijk tegen zo’n houding zijn. Dat de

WRR toch voorzichtig afstand nam van de begrippen wereldburgerschap en kosmopolitisme, hangt samen met de vaak verkeerde toepassing van deze termen. Daardoor zijn ze in een slecht daglicht komen te staan. Het gaat dan om groepen in de samenleving die sterk profiteren van de huidige fase van globalisering, die mobiel zijn en weinig of geen binding hebben met de lokale (en nationale) gemeenschap waar zij toevallig deel van uitmaken. Zij hebben een internationale horizon en weten in het kielzog van de globalisering persoonlijke rijkdom te vergaren, terwijl anderen geconfronteerd worden met de negatieve gevolgen van privatisering en afslanking van de verzorgingsstaat.⁹ Als zulke bevoorrechte groepen ten onrechte worden afgeschilderd als wereldburgers of kosmopolieten, dan is het begrijpelijk dat deze termen als ‘elitair’ worden gezien. Het moge duidelijk zijn dat wereldburgerschap in dit rapport niet in deze zin wordt opgevat.

Eenzijdige beeldvorming

Mondiale betrokkenheid wordt in belangrijke mate gevoed door het besef van wat in de wereld gaande is. De moderne burger staat tal van kanalen ter beschikking om zich de benodigde kennis en inzichten eigen te maken. Toch is de vraag aan de orde of de bestaande informatievoorziening wel adequaat is voor de totstandkoming van een evenwichtige beeldvorming. Laten we hiertoe drie belangrijke bronnen van informatie langslopen: het onderwijs, de media en de maatschappelijke organisaties.

Allereerst het onderwijs. Nederland heeft goede schoolboeken en goed opgeleide leraren, ondanks terechte discussies over erosie in het opleidingsniveau van docenten, met name in het basisonderwijs. De aanleiding voor het opstellen van een historische canon was echter de constatering dat het historisch besef van de Nederlanders zwak is. Goede docenten en leermiddelen zijn blijkbaar geen garantie voor een brede kennisbasis. De kans is groot dat het met het mondiaal besef net zo is gesteld als met het historisch besef. De overheid schrijft scholen steeds minder voor waarover lessen moeten gaan, ook die lessen die moeten bijdragen aan een kennisbasis van mondiale verhoudingen. Als binnen zeer globale kerndoelen eigenlijk ‘van alles’ aan bod kan komen, dan is al gauw alles even belangrijk en dus ook even onbelangrijk. Kerndoelen zetten geen accenten. Kerndoelen zetten er ook niet toe aan om bestaande beelden over bijvoorbeeld armoede en ongelijkheid bij te stellen, terwijl zo’n voortdurende aanpassing vereist is in het huidige tijdperk van globalisering. Hoewel Nederland een sterke traditie heeft in maatschappelijk georiënteerde schoolvakken en ontwikkelingseducatie, blijft het gissen of scholen daadwerkelijk evenwichtige beelden van de nieuwe internationale werkelijkheid overdragen op jongeren. Er zijn weinig harde gegevens beschikbaar. Ook het Noord-Zuid Centrum van de Raad van Europa heeft hierop gewezen in zijn rapport over mondiale vorming in Nederland. Wat we wel weten is bijvoorbeeld dat leerlingen van basisscholen gemiddeld een tamelijk simplistisch en stereotiep beeld hebben van

‘arme landen’.¹⁰ Dergelijke gegevens zouden ons aan het denken moeten zetten: het onderwijs slaagt er blijkbaar onvoldoende in eenzijdige beelden bij te stellen.

De media zijn in algemene zin een rijke bron van informatie voor de wereldburger. De kwaliteitskranten die achtergrondinformatie bieden over mondiale ontwikkelingen, kennen echter een relatief klein lezerspubliek. Voor veel Nederlanders is de televisie de belangrijkste bron van maatschappelijke informatie. Maar in toenemende mate wordt informatie over ontwikkeling, duurzaamheid en mensenrechten op tv ‘licht’ gebracht en verpakt in amusement. Dat brengt het gevaar met zich mee van versimpeling en onbedoeld vertekende beeldvorming.¹¹ Het internet is daarnaast een vrijwel onuitputtelijke bron van feiten en meningen over internationale vraagstukken. Er zijn echter geen gegevens bekend over de mate waarin Nederlandse burgers het internet actief gebruiken om zich als ‘wereldburger’ te oriënteren.

De klassieke maatschappelijke participatie in de vorm van lidmaatschap van kerken, vakbeweging of politieke partijen neemt af, zoals herhaaldelijk is aangetoond door het Sociaal en Cultureel Planbureau. Langs die lijn nemen dus minder mensen informatie tot zich over internationale thema’s. Daar staat tegenover dat lidmaatschappen van ideële organisaties – ook op het vlak van internationale solidariteit – een stijgende lijn vertonen. Het gaat daarbij vaak om ‘chequeboek-solidariteit’, een van de vele uitingsvormen van wat we tegenwoordig praktisch idealisme noemen.¹² Met

praktisch idealisme, de drang om vooral iets te willen dóen ter oplossing van de wereldproblemen, is niets mis zolang de maatschappelijke aandacht voor een evenwichtige beeldvorming en voor diepergravende analyses maar niet verwatert. In ieder geval spelen in dit opzicht de klassieke instituties een minder belangrijke rol.

Al met al is de oriëntatie van mensen op de internationale samenleving sterk van karakter veranderd en daar komt bij dat de internationale context zelf ook voortdurend verandert. Een evenwichtige oriëntatie op het lot van de mensheid wereldwijd kan op de achtergrond raken in een tijd waarin individualisering, het nastreven van eigenbelang (en de belangen van de eigen kleine kring) en calculerend burgerschap krachtige trends zijn. Het versterken van het draagvlak voor internationale betrokkenheid en solidariteit vereist daarom continue aandacht en gelukkig is die aandacht er ook. Voor NCDO is het een kerntaak. Een mooi voorbeeld is de masterclass die NCDO een aantal jaren heeft georganiseerd over draagvlakversterking. Tal van maatschappelijke organisaties hebben hiermee hun expertise kunnen verruimen. Het project is daarnaast uitgemond in een praktisch georiënteerd boek.¹³ Ook in het onderwijs is voortdurende aandacht voor wereldburgerschap nodig. In dat kader passen de *Vensters op de wereld* die in dit rapport worden gepresenteerd.

Ethische dimensie

Onderwijs: dat is waar het in de meeste artikelen en websites over wereldburgerschap of *global citizenship* over

gaat. Internationaal wordt het onderwijs gezien als misschien wel het belangrijkste middel om een basis te leggen voor wereldburgerschap: dus voor kennis van, belangstelling voor en betrokkenheid bij de wereld buiten het eigen land. In het volgende hoofdstuk staan we uitvoerig stil bij wereldburgerschap en onderwijs. Maar eerst nemen we de term wereldburgerschap nog eens onder de loep.

Wat wereldburgerschap ook precies moge zijn, het is in ieder geval niet de uitvergroting naar mondiale schaal van het nationale burgerschap, zoals we dat bijvoorbeeld in West-Europese landen kennen. Als we dit burgerschap opvatten als een historisch bevochten ‘contract’ tussen een staat en zijn burgers, met daaraan verbonden rechten en plichten, dan laat zulk burgerschap zich niet naar wereldniveau vertalen. Er is immers geen wereldregering die een dergelijk contract met alle wereldburgers zou kunnen aangaan en er is ook geen enkele ontwikkeling waar te nemen in de richting van zo’n wereldregering.¹⁴ Juridisch gefundeerd burgerschap, met alle rechten en plichten van dien, heeft uitsluitend betekenis op het niveau van naties en heeft van land tot land ook een verschillende inhoud. Dit ontbreken van een wereldbestuur heeft ook gevolgen voor het functioneren van de mondiale *civil society*. Burgers die inter-nationaal actief zijn, moeten uiteindelijk toch nationale staten beïnvloeden die de rechten en plichten van burgers immers bepalen en die – al dan niet gezamenlijk – tot actie kunnen besluiten.¹⁵

Burgerschap is bij uitstek een begrip dat insluiting

en uitsluiting suggereert. Door het toevallige feit van geboorte in een land heeft men bepaalde rechten die niet-burgers van dat land niet hebben. In dit verband is wereldburgerschap een interessante term, althans in metaforische zin, want het woord suggereert dat de tweedeling insluiting-uitsluiting wordt overstegen.¹⁶ Want wie kan van het wereldburgerschap worden uitgesloten? Als 'burger' van de wereld heeft immers iedereen bepaalde rechten, al kunnen die niet door enig wereldbestuur worden afgedwongen: mensenrechten zoals vastgelegd in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, of basale sociaal-economische rechten zoals vastgelegd in de ambitie van de millenniumdoelen. Helaas blijven dergelijke rechten voor miljoenen mensen een abstracte zaak. Wereldburgers, mensen die actief deel uitmaken van de internationale samenleving, zullen vinden dat alle mensen daadwerkelijk over zulke rechten zouden moeten beschikken. Zo opgevat, impliceert wereldburgerschap een ethische stellingname.¹⁷

Niet alleen rechten maken deel uit van burgerschap, maar ook plichten. Nationale burgerplichten kunnen juridisch zijn vastgelegd, zoals de dienstplicht, stemplicht of belastingplicht. Burgerplichten zijn echter in belangrijke mate ook morele verplichtingen, zoals het in acht nemen van algemeen geaccepteerde gedragscodes en het ontwikkelen en in praktijk brengen van maatschappelijke betrokkenheid, in welke vorm dan ook. Zoals gezegd vinden Nederlandse burgers zelf in meerderheid dat maatschappelijke betrokkenheid een essentieel kenmerk is van goed burgerschap. Volgens het

Sociaal en Cultureel Planbureau is "sociale betrokkenheid" oftewel "inzet voor de gemeenschap en voor mensen die het minder hebben" de kern van wat wij zelf belangrijk vinden aan burgerschap.¹⁸ Trekken we deze lijn door, dan ligt in de term wereldburgerschap besloten dat een dergelijke betrokkenheid en inzet zich tot mensen buiten onze landsgrenzen zou moeten uitstrekken. Dat is ook precies hoe wereldburgerschap door NCDO wordt gedefinieerd.

We zouden ons ook de vraag kunnen stellen: wie of wat kan de rol van wereldburger vervullen? Burgers zijn altijd individuen, maar geldt dat ook voor wereldburgers? Veel grote bedrijven noemen zich wereldburger en doen aan maatschappelijk verantwoord ondernemen. Ontwikkelingsorganisaties, vooral de internationale, noemen zich ook wel de 'burgers' van de internationale *civil society*.¹⁹ Dat moge zo zijn, maar in dit rapport hebben we individuele mensen voor ogen als wereldburgers: verankerd in hun lokale, nationale of transnationale verbanden, maar met oog voor en betrokkenheid bij de gebeurtenissen in andere delen van de wereld.

Tot slot nog het volgende: net zoals over nationaal burgerschap heel verschillend kan worden gedacht, geldt dit ook voor wereldburgerschap. Amerikaans burgerschap heeft een andere inhoud, traditie en rechtsfilosofische basis dan bijvoorbeeld Duits of Zuid-Afrikaans burgerschap. Ook kunnen er tussen landen grote verschillen zijn in sociale rechten van burgers. Die verschillen hebben niet alleen te maken met

de welvaart van landen, maar ook met de politieke filosofie. In het verlengde hiervan kan ook wereldburgerschap op meerdere manieren worden opgevat. Het is hier niet de plaats om daar uitvoerig op in te gaan. Voor belangstellenden: het tijdschrift *Citizenship Studies* is een rijke bron van der-gelijke debatten, zowel over burgerschap in algemene zin als over wereldburgerschap.²⁰

Al met al is wereldburgerschap zeker geen burgerschap in de gangbare juridische zin. Maar er zijn wel degelijk elementen van burgerschap die zich goed laten vertalen naar mondiaal niveau. In de eerste plaats is dit het idee dat er rechten zijn (mensenrechten) die voor ieder mens gelden. In de tweede plaats gaat het om de morele verplichting dat we ons oriënteren op de internationale samenleving waarvan we deel uitmaken en dat we daaraan – in welke vorm ook – consequenties verbinden. Welke consequenties dat zijn, kan van persoon tot persoon verschillen. Het kan bijvoorbeeld gaan om bewust consumptiegedrag, een open en niet-discriminerende houding in de eigen samenleving, een actieve opstelling als participierend burger, weloverwogen stemgedrag of inzet voor een ontwikkelingsproject.

Onderwijs voor wereldburgerschap

Wie zich wenst te verdiepen in onderwijs voor wereldburgerschap, loopt het risico verstrikt te raken in terminologische verwarring. Alleen al in Nederland

hebben we een rijke traditie aan termen: mondiale vorming, ontwikkelingseducatie, internationale vorming, vredeseducatie, leren voor duurzaamheid, mensenrechteneducatie, en zo meer. De laatste jaren klinken bovendien sterker wordende pleidooien voor burgerschapsvorming, waarbij een internationale dimensie vanzelfsprekend lijkt. En ook mediaeducatie staat in de aandacht: het ontwikkelen van ‘geletterdheid’ in het kritisch en selectief omgaan met boodschappen en signalen uit de rijke mediaomgeving.²¹

Extra verwarrend is de status van deze vorming en educatie: het gaat nooit om nieuwe ‘schoolvakken’, maar om aanpakken en aandachtsvelden die vooral moeten landen in het bestaande curriculum, dus in de huidige schoolvakken en leergebieden. Wereldburgerschap in het onderwijs is daarom ook een zaak van aardrijkskunde, geschiedenis, economie, maatschappijleer, culturele en kunstzinnige vorming, Nederlands of Engels.

We willen hier niet uitvoerig stilstaan bij al deze termen en tradities. Wereldburgerschap in het onderwijs staat voor alle activiteiten op scholen met betrekking tot kennis, vaardigheden en waarden die van belang zijn bij een internationale oriëntatie op de samenleving. Alle educatie- en vormingstradities kunnen hierbij een plaats hebben, vrijwel alle schoolvakken kunnen een zinnige bijdrage leveren.

Internationale trend

Elk land heeft zo zijn eigen termen. *Globales Lernen* is in Duitsland als begrip ingeburgerd.²² In het Verenigd Koninkrijk zijn *global education*, *citizenship education* en *education for global citizenship* veelgebruikte termen. Beide landen beschikken ook over een rijk palet aan andere, deels wat verouderde termen die min of meer hetzelfde aanduiden, net zoals dat in Nederland het geval is. In vrijwel alle West-Europese landen kent onderwijs voor wereldburgerschap, zoals we het hier zullen noemen, een lange traditie en een rijke literatuur.

Er is zelfs sprake van een wereldwijde trend, zoals Kenneth Tye in de jaren negentig vaststelde op basis van een inventarisatie in ruim vijftig landen.²³ In de meeste van die landen bleken op scholen mondiaal getinte onderwerpen aan bod te komen, zoals milieu, bevolkingsvraagstukken, interetnische relaties, vrede, democratie en mensenrechten.²⁴ Het gaat dan niet alleen om rijke landen zoals Australië, Canada of Japan, maar ook om opkomende naties als Zuid-Korea, Rusland en China. Rusland heeft een nationaal netwerk van tien centra voor mondiale vorming die scholen ondersteunen. In China is weliswaar geen equivalent van de term *global education* in zwang, maar scholen besteden wel aandacht aan internationaal besef, mondiale milieuvraagstukken, de globalisering van de economie en internationale bevolkingsvraagstukken. In Beijing is een projectbureau ‘Onderwijs voor Internationaal Begrip’ gevestigd, dat de stoot geeft tot de herziening van leerplannen, het mondiaal maken van schoolboeken en

het opzetten en uitvoeren van docententrainingen.

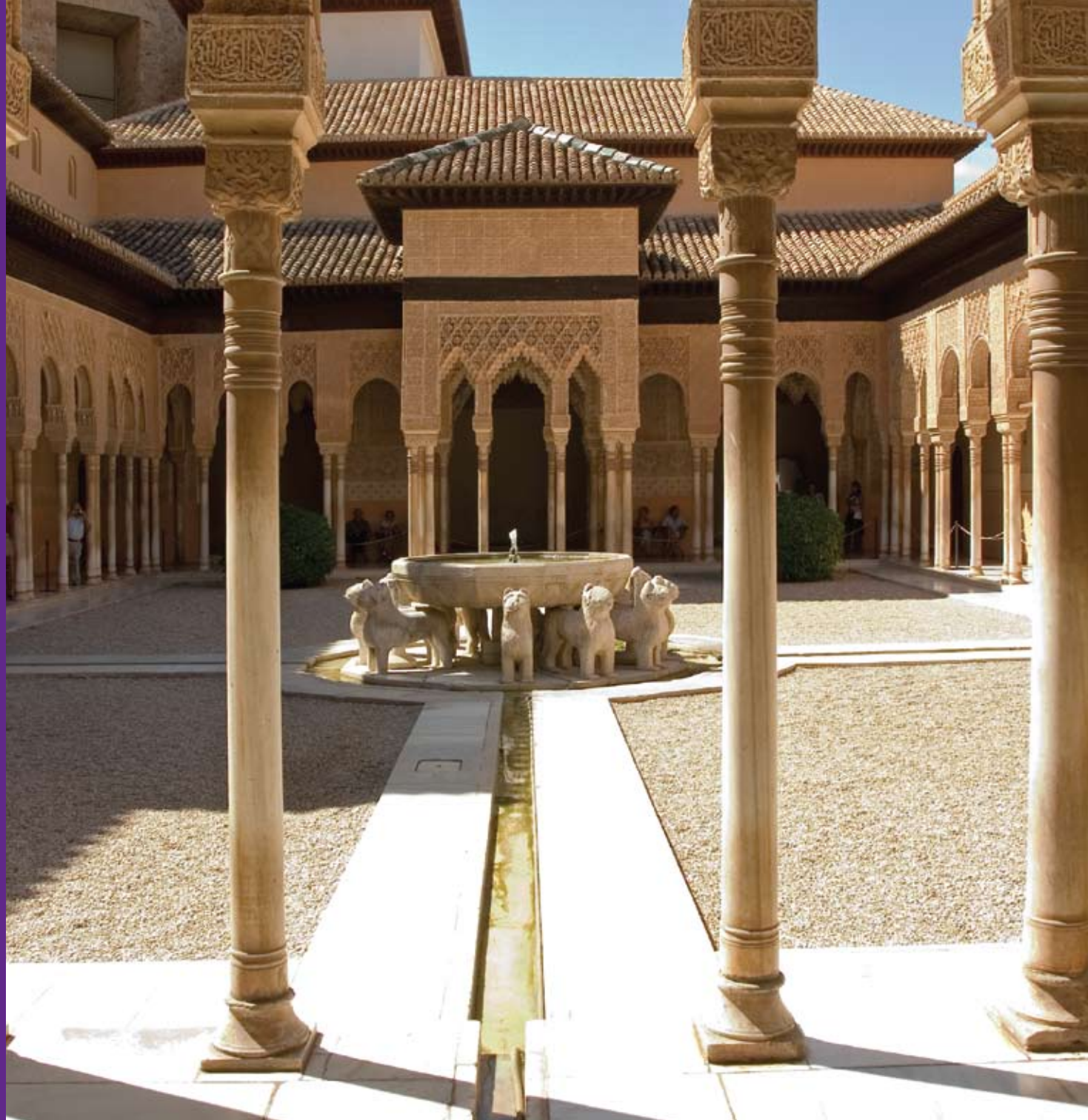
Het is niettemin duidelijk dat onderwijs voor wereldburgerschap toch vooral een zaak is van de *rich men's world*. Je zou het kunnen typeren als de manier waarop wij ons op onderwijsniveau rekenschap geven van de ongelijke wereldverhoudingen en onze (veranderende) positie daarin. Als we verschillen in terminologie terzijde schuiven, dan blijkt dat er internationaal veel punten van overeenkomst zijn in het denken over onderwijs voor wereldburgerschap. Het gaat daarbij bovendien om constanten: overeenkomsten die door de tijd heen standhouden.²⁵ Laten we deze kernprincipes langslopen.

Kernprincipes onderwijs voor wereldburgerschap

1 Kennisbasis

Onderwijs voor wereldburgerschap vereist in de eerste plaats een kennisbasis. Of zoals Hanvey het al in 1976 formuleerde: een “state-of-the-planet awareness”.²⁶ Kennis van zowel ruimtelijke verschillen (in natuur, hulpbronnen, economie of welvaart) als van ontwikkelingen in de tijd (bijvoorbeeld kolonisatie en dekolonisatie, het proces van globalisering) behoort hier vanzelfsprekend toe.

Daarnaast gaat het om enig inzicht in de onderlinge afhankelijkheid op wereldschaal, de belangrijkste mondiale vraagstukken van dit moment en de mogelijke oplossingsrichtingen. Hicks, die in 2003 de ervaringen van dertig jaar *global education* op een rijtje zette, noemt

in dit verband kwesties van ongelijkheid, onrechtvaardigheid, oorlog en vrede, milieu en vervreemding. De ontwikkelingsorganisatie Oxfam suggereert soortgelijke aandachtsgebieden: vrede en conflict; sociale gerechtigheid en gelijkwaardigheid; globalisering en onderlinge afhankelijkheid; duurzame ontwikkeling; diversiteit en discriminatie.²⁷ Ook een besef van verbanden tussen het lokale en het mondiale behoort tot de kennisbasis waarover men het in meerderheid eens lijkt te zijn. In de Amerikaanse benadering krijgen overigens probleemvelden (*issues*) minder aandacht dan in Europa. Maar het gaat slechts om een accentverschil: de diversiteit in praktijken en benaderingen is zeer groot, ook binnen de Verenigde Staten.²⁸

2 Reflectie op waarden en houdingen

Wat de rol van waarden aangaat, spreekt Hicks van de “innerlijke dimensie” van onderwijs voor wereldburgerschap. Bij de behandeling van mondiale thema’s op school gaat het onvermijdelijk ook om een verkenning van verschillende waardenperspectieven, om reflectie op de eigen waarden en gedragsnormen.²⁹

In de Britse en in bredere zin ook Europese context zijn hierbij vaak waarden en houdingen aan de orde die passen bij de Europese traditie van kritisch-democratisch burgerschap.³⁰ Typerend is bijvoorbeeld wat Oxfam in dit verband opnoemt aan ingrediënten: gevoel van identiteit en eigenwaarde; empathie en gevoel van verbondenheid als mensheid; toewijding aan sociale gerechtigheid en gelijkwaardigheid; respect voor

diversiteit; zorg voor het milieu en voor duurzame ontwikkeling; geloof dat mensen een verschil kunnen maken.³¹

Opvallend is dat kritische waarden en houdingen, zoals toewijding aan sociale gerechtigheid, in de Amerikaanse traditie van *global education* minder op de voorgrond staan. Er zijn echter ook veel overeenkomsten met de Europese benadering. Zo heeft de Amerikaanse auteur Case het bijvoorbeeld over de ontwikkeling van *worldmindedness* en empathie, over weerstand kweken tegen het denken in vooroordelen en stereotypen, en over intercultureel begrip.³²

3 Vaardigheden

Vooraf in West-Europa is de gedachtevorming over onderwijs voor wereldburgerschap meegegaan in de groeiende aandacht voor vaardigheden in het onderwijs. Het is trouwens opvallend dat Britse auteurs met langdurige ervaring in ontwikkelingseducatie en internationale solidariteit deze dimensie nauwelijks noemen; zij hebben het vaak over values, maar zelden over *skills*.³³

De huidige aandacht voor vaardigheden lijkt vooral strategisch ingegeven: *global education* gaat aldus mee in wat onderwijsland vraagt. Zo behandelt het leerplan voor wereldburgerschap van Oxfam uitvoerig de benodigde *global citizenship skills*: kritisch denken, het vermogen om effectief te argumenteren, het vermogen om onrechtvaardigheid en ongelijkheden aan de kaak te stellen, respect voor andere mensen en een oriëntatie op samen-

werking en conflictoplossing.³⁴ Zulke beoogde eigenschappen van leerlingen maken *impliciet* deel uit van de traditie van mondiale vorming in veel landen. Geëxpliciteerd onder de noemer vaardigheden ogen ze echter als een ongelijksoortige reeks. Niettemin wordt internationaal goed ingezien dat onderwijs voor wereldburgerschap aan dient te sluiten bij trends in het onderwijs.

Rode draad

Bovenstaand overzicht leidt tot de conclusie dat er internationaal een grote mate van overeenstemming bestaat over wat onderwijs voor wereldburgerschap dient in te houden, ondanks verschillen in cultuur en terminologie. De drie genoemde elementen vormen de rode draad: het aanbrengen van een solide kennisbasis, de reflectie op waarden en houdingen, en het leren van vaardigheden die van belang zijn om kennis en waarden in woorden en daden om te zetten. Het gaat er daarbij steeds om dat jongeren een breed mondiaal perspectief ontwikkelen op de samenleving en op hun eigen leven en burgerschap, dat zij beseft krijgen van de vele vormen van verbondenheid in de wereld.

Natuurlijk heeft *global education* een traditie die sterk is geworteld in ideeën van internationale solidariteit in een wereld die verdeeld kon worden in het rijke Westen en het arme Zuiden. De tijden zijn veranderd, maar daarmee hoeft de notie van solidariteit niet als kind met het badwater te worden weggegooid. Vragen over het waarom, met wie en hoe van solidariteit zijn natuur-

lijk wel complexer geworden. Met de globalisering hebben solidariteit en internationale betrokkenheid ook een dimensie gekregen van welbegrepen eigenbelang. Het is vanzelfsprekend dat met veranderingen in de wereld ook de vormgeving van *global education* verandert. In de wenselijke kennisbasis zit dynamiek, de waardenafwegingen veranderen van karakter en ook de discussie over vaardigheden is sterk in beweging.

Wat dit laatste betreft: *global education* wordt tegenwoordig ook wel opgevat als onderwijs dat jongeren in staat stelt weerbaar en succesvol te zijn in een steeds meer competitieve wereld.³⁵ Dat vereist vaardigheden als het vermogen om te blijven leren, het snel kunnen vinden en doorgronden van informatie, creativiteit, inventiviteit en talenkennis. Het gaat hierbij om *employability* in een wereld waarin het niet langer vanzelfsprekend is dat er volop banen en kansen zijn in wat we vroeger ‘het rijke Westen’ noemden. Uiteraard is deze benadering van onderwijs van groot belang, maar het is niet *global education* zoals in dit rapport bedoeld. Het gaat ons om onderwijs dat opgroeiende burgers een evenwichtige en eigentijdse oriëntatie biedt op de internationale samenleving, zodat zij leren reflecteren op de vele verbanden in de wereld en op hun eigen positie daarbinnen.

Buitenlandse inspiratie

In onze buurlanden wordt veel gedaan aan onderwijs voor wereldburgerschap. In het Vlaamse parlement werd in 2004 een programma aangenomen voor ontwikkelings-

educatie, waaronder wordt verstaan: “Activiteiten van sensibilisering, bewustmaking, activering en borging die zich richten op het ontwikkelen van inzichten, houdingen en gedragingen van mensen opdat zij zouden meewerken aan de uitbouw van een meer solidaire en duurzame mondiale samenleving.”³⁶ De Vlaamse overheid subsidieert de organisatie Kleur Bekennen, die zich richt op wereldburgerschap op scholen.³⁷ In Duitsland wordt niet alleen op scholen het nodige gedaan aan *Globales Lernen* (een Duits equivalent van de term wereldburgerschap is niet gangbaar), maar wordt ook veel werk gemaakt van onderzoek en ontwikkeling op dit educatieve terrein.³⁸

Vooraf interessant zijn de ervaringen in het Verenigd Koninkrijk. In en rond het Britse onderwijs is men zeer actief met de invulling van onderwijs voor wereldburgerschap. “Jonge mensen in het Verenigd Koninkrijk groeien op in een steeds mondialere context. Lokaal burgerschap kan alleen maar echt begrepen worden als het gezien wordt in die bredere context en als we ons rekenschap geven van de systemen die ons verbinden met andere plekken in de wereld. Leerlingen onbewust laten van de mondiale dimensie van burgerschap zou betekenen dat zij ongeïnformeerd blijven over de aard van hun eigen leven en over de plaats en de rol die zij hebben in de wereld waarin zij leven.”

Zo opent een brochure van de DEA, een onafhankelijke Britse ontwikkelingseducatieve organisatie, over de mondiale dimensie van burgerschapsvorming.³⁹ De brochure geeft met allerlei voorbeelden aan hoe

mondiale thema's en activiteiten kunnen worden ingebouwd in lessen over de verschillende aspecten van burgerschap, zoals politieke geletterdheid, sociale en morele verantwoordelijkheid en betrokkenheid bij de lokale gemeenschap. Het is maar een willekeurig voorbeeld uit de Britse context, zo zijn er honderden te noemen. Het dagblad *The Guardian* publiceerde bijvoorbeeld in 2008 een katern van acht pagina's dat geheel in het teken stond van onderwijs voor wereldburgerschap, met beschouwingen, achtergronden en vooral veel voorbeelden uit de lespraktijk op Britse scholen.⁴⁰

Dat onderwijs voor wereldburgerschap in Groot-Brittannië de wind in de zeilen heeft, komt vooral doordat aangehaakt kan worden bij het verplichte vak *citizenship* in het nationale curriculum. Doelen en inhouden daarvan zijn door de overheid vastgelegd.⁴¹ Daarnaast is in het nationale curriculum aangegeven welke vakken overstijgende thema's op scholen aan bod moeten komen. Een daarvan is ‘mondiale dimensie en duurzame ontwikkeling’. Inpassing van dit thema in het relatief nieuwe vak burgerschapsvorming ligt voor de hand. Verschillende overheidsinstellingen hebben materialen ontwikkeld die scholen kunnen helpen deze mondiale dimensie een plaats te geven in burgerschapsvorming of in andere vakken.⁴²

Het Verenigd Koninkrijk kent ook veel meer debat over onderwijs voor wereldburgerschap dan Nederland. Voor een deel is die discussie inhoudelijk: het gaat dan bijvoorbeeld over vraagstukken van perspectiviteit,

selectiviteit en wij-zij denken in onderwijs voor wereldburgerschap, of over het gevaar van het neo-liberale burgerschapsdenken voor de mondiale vorming.⁴³ Voor een ander deel is het debat onderwijs-strategisch. De combinatie van het gevestigde werkveld van *global education* met het vrij recente veld van burgerschapsvorming blijkt niet altijd zo gelukkig. Tussen de twee velden gaapt een kloof van taal, ideologie, begrippenkaders en ambitie. Burgerschapsdocenten die ook aan de mondiale dimensie aandacht besteden, hebben daarvoor vaak niet het persoonlijke engagement en de inhoudelijke bagage. Schoolboeken voor burgerschapsvorming hebben een sterk cognitieve inslag, wat ten koste kan gaan van reflectie en waardenoriëntatie bij mondiale thema's.⁴⁴ Kortom, er lijkt in Groot-Brittannië nog veel werk te doen om *global education* en *citizenship education* goed bij elkaar te brengen.

De Nederlandse route

In Nederland kunnen we veel leren van de Britse ervaringen. Is het verstandig om onderwijs voor wereldburgerschap te koppelen aan de burgerschapseducatie die ook in Nederlandse scholen belangrijker gaat worden? Wat zijn de kansen, de voorwaarden, de valkuilen? Welke mate van sturing door de overheid is wenselijk en effectief? Hoe pak je de gewenste bij- en nascholing van docenten aan? En vooral: wat zou de inhoudelijke, pedagogische en didactische grondslag moeten zijn voor onderwijs voor wereldburgerschap?

In Nederland is onderwijs voor wereldburgerschap

geen kernpunt van het onderwijsbeleid. Wel gebeurt er veel waardevols in de scholen. Maar zoals eerder gezegd: de open en internationale houding van wereldburgerschap vereist steeds aandacht en onderhoud, ook in het onderwijs. Een van de initiatieven in dat verband is het ontwikkelen van een 'canon' voor wereldburgerschap in het onderwijs. Dit initiatief staat in de rest van dit rapport centraal.

Werkwijze van de commissie

De initiatiefnemers stond een canon voor ogen met zo'n 20 tot 25 vensters op de wereld: een uiterst selectieve verzameling dus in een immens werkveld. Om te kunnen slagen in deze opgave omarmde de commissie – met dank – een aantal uitgangspunten van de nationale canoncommissie die zeker aan het welslagen van haar project hebben bijgedragen.⁴⁵ Onze belangrijkste vertrekpunten staan hieronder op een rij.

Uitgangspunten

- 1** Deze canon biedt geen lijstje onderwerpen, maar vensters op de wereld. Die vensters nodigen uit om erdoorheen te kijken: naar andere plekken, andere tijden, andere mensen; naar de verbanden met het eigen leven en de eigen omgeving. Natuurlijk staat bij elk venster een gekozen icoon: een concrete plek, gebeurtenis, organisatie of persoon. Maar de bedoeling is verder te kijken dan dat icoon.
- 2** De canon is inhoudelijk, dat wil zeggen brengt informatie over de wereld. Maar nadrukkelijk legt hij ook verband met fundamentele waarden en houdingen die voor wereldburgerschap van belang zijn.
- 3** De canon wil uitnodigen tot verhalen, gesprekken, reflectie. De canon is slechts een beginpunt. Echte vorming tot wereldburgerschap kan alleen plaatsvinden als pedagogisch en didactisch verantwoord met de canon wordt gewerkt.
- 4** De canon is wel een keuze, maar wil geen keurslijf zijn. Het staat eenieder vrij te variëren op de vensters. Of om de canon ter discussie te stellen. De canon is dus open, niet gesloten.
- 5** De canon is een uitnodiging aan docenten, scholen en opleiders om na te denken over de volgende vragen: wat vinden we van de voorgestelde vensters? Wat willen we ervan behandelen en hoe gaan we dat doen? Zien we in de canon aanleiding om aanpassingen aan te brengen in wat we al deden?
- 6** De canon is een uitnodiging om verbanden te leggen tussen de wereld en de eigen omgeving en ervaringen van leerlingen.
- 7** De canon is een stap, hopelijk in de goede richting, maar zeker niet het laatste woord. Allen die zich professioneel bezighouden met onderwijs voor wereldburgerschap, worden uitgenodigd de canon verder handen en voeten te geven. En de canon is natuurlijk open voor herziening in de toekomst.

Inspiratiebronnen

Het werkproces van de commissie is vooral als een voortdurende brainstorming te typeren. Nu eens volgden we de inductieve weg: alle leden maakten dan lijstjes van onderwerpen die in elk geval aan bod zouden moeten komen. Dat werden er natuurlijk te veel voor een canon met maximaal 25 vensters. Dan weer schakelden we over op de deductieve weg: vanuit een overkoepelende logica probeerden we alle ideeën te ordenen en samen te voegen. Bij die clustering waren internationale opvattingen over de kernthema's van het onderwijs voor wereldburgerschap, zoals hiervoor in het kort besproken, natuurlijk behulpzaam.

Een andere bron van inspiratie bestond uit de consultaties van uiteenlopende groepen. Leraren, studenten aan lerarenopleidingen, studenten geowetenschappen, experts van ontwikkelingseducatieve instellingen, leden van het Platform Allochtone Ouders en Onderwijs, een groep van zo'n dertig personen uit ontwikkelingslanden: met al deze deskundigen beraadslaagde de commissie in het verband van werkateliers of andere discussievormen. Dat gaf een indruk van de onderwerpen en invalshoeken die in ieder geval een plaats zouden moeten krijgen.

Thema's en vensters

Dit proces mondde uit in het voorstel voor 24 'vensters op de wereld' in deel B van dit rapport. Anders dan bij de historische canon groepeerden we deze vensters in acht centrale thema's, omdat dit de mogelijkheid gaf de fundamentele waarden te belichten die bij onderwijs voor wereldburgerschap in het geding zijn. Elk van de thema's vertegenwoordigt een belangrijke dimensie van de mondiale verhoudingen en van onze relatie tot de wereld buiten Nederland. En ieder thema staat voor bepaalde waarden. De acht thema's zijn:

Diversiteit

Identiteit

Mensenrechten

Duurzame ontwikkeling

Globalisering

Verdeling

Vrede en conflict

Mondiale betrokkenheid

Allemaal zijn dit veelomvattende thema's. Daarom heeft de commissie bij elk thema drie iconen ofwel vensters gekozen, die via een concrete invalshoek een aspect van het brede thema belichten. De keuze van de vensters is willekeuriger dan die van de thema's. Het canonieke gehalte van dit voorstel (of althans de poging daartoe) komt vooral tot uiting in het geheel van thema's. De centrale waarden van onderwijs voor wereldburgerschap zijn hierin verdisconteerd, zoals uit de thematische inleidingen in deel B zal blijken. Daarbinnen zijn de iconen of vensters concrete voorbeelden die tot op zekere hoogte inwisselbaar zijn voor andere voorbeelden, die bijvoorbeeld beter aansluiten bij de belevingswereld van een groep leerlingen of bij de actualiteit.

De opzet: een voorbeeld

Vooruitlopend op deel B van dit rapport volgt hier een voorbeeld ter verduidelijking van de opzet. Een van de thema's is globalisering. Het is evident dat dit fenomeen samenhangt met een aantal van de andere thema's, zoals verdeling, mensenrechten of duurzame ontwikkeling. In onze indeling staat het globaliseringsthema met name voor de sterke onderlinge samenhang en afhankelijkheid van gebieden en mensen in de wereld. Omdat het een zeer complex thema is, zijn drie aspecten naar voren gehaald om het handen en voeten te geven:

- 1** De (verschuivende) *economische relaties* en economische zwaartepunten in een wereld die sterk door handel en investeringen is verbonden. Als venster is hierbij gekozen voor Sjanghai – een wereldstad die tot de verbeelding spreekt, als symbool voor de groeiende economische betekenis van China.
- 2** De enorme internationale *migratiestromen* die in de wereld zijn ontstaan in het kielzog van globaliseringsprocessen. Als venster is gekozen voor Ceuta – de Spaanse exclave in Marokko waar veel Afrikaanse migranten op stuklopen en die pijnlijk duidelijk maakt welke politieke en morele dilemma's de migratiestromen oproepen.
- 3** De *culturele uitwisseling* als dimensie van globalisering, waarbij overal ter wereld nieuwe patronen en mengvormen ontstaan in voeding, muziek, mode, enzovoorts. Als venster is hier de djembé gekozen – een West-Afrikaans muziekinstrument dat staat voor inheemse tradities, maar ook voor internationale uitwisseling tussen muziekstijlen.

Het moge duidelijk zijn dat de commissie ook andere aspecten van globalisering had kunnen selecteren – hoewel de keuzes hier tamelijk voor de hand lagen – en vooral, dat bij de gekozen aspecten zeker ook andere vensters mogelijk waren geweest. In plaats van Sjanghai (als venster op de economische kant van globalisering) hadden tal van alternatieven niet misstaan: New York, een bekende multinationale onderneming, de Indiase IT-sector, de zeecontainer, en zo meer. Hier geldt: het is een kwestie van kiezen.

Vensters om doorheen te kijken

Bij de keuze van vensters is gelet op variatie in meerdere opzichten: er zijn plaatsen, gebeurtenissen, organisaties en objecten bij; sommige verwijzen naar vroeger, andere naar het heden; ook de spreiding over de wereld is in het oog gehouden. Maar het blijft een keuze. In het klaslokaal kunnen ook andere vensters worden gehanteerd, voortbordurend op deze gedachtelijnen. De commissie meent in elk geval dat de hier gepresenteerde serie van 24 vensters een gevarieerde kijk op de wereld biedt en staat voor belangrijke aspecten van de kernthema's van wereldburgerschap.

Wie de serie vensters wil gaan gebruiken, moet bovendien beseffen dat de iconen niet voor niets 'vensters' zijn: je kunt erdoorheen kijken en ziet dan een heel landschap. Sjanghai, bijvoorbeeld, is op zichzelf een dynamische en fascinerende stad: de moeite waard om iets over te leren. Maar Sjanghai als vertrekpunt biedt de gelegenheid om 'door het venster te kijken' en allerlei vragen te bespreken die dan rijzen. Waarom komt China economisch zo sterk op? Wat betekent dat voor ons en voor mensen in andere delen van de wereld? Welk aandeel hebben internationale bedrijven in de opkomst van China? Wat zijn andere belangrijke stedelijke knooppunten in de huidige wereld-economie? Behoort de Randstad daartoe? Enzovoorts.

Welke vragen bij de vensters worden gesteld – en op welk niveau – zal afhangen van de onderwijscontext: leeftijds-niveau en schooltype, maatschappelijke actualiteit, inzet van de leraren, tijd om aan dergelijke thema's in de klas aandacht te geven. In ieder geval kan het kader van de 8 thema's en 24 vensters leraren en opleiders hulp bieden bij de keuzes die zij maken in hun onderwijs. Overigens zijn in dit rapport de teksten bij de thema's en vensters niet geschreven op een taalniveau dat leerlingen in het primair en voortgezet onderwijs zal aanspreken. Dit rapport biedt slechts een aanzet. Uitwerking van de vensters in leermiddelen – zoals een website, schriftelijk lesmateriaal en filmpjes – is een zaak voor later en valt buiten de opdracht van de commissie. In het volgende hoofdstuk wordt beknopt aangegeven hoe diverse actoren dit canonvoorstel in de onderwijspraktijk kunnen gebruiken.

Aan de slag met de canon

Tijdens het werk van de commissie kwamen allerlei ideeën naar voren over de toepassing van deze canon, vooral in het onderwijs. Het is aan NCDO en andere actoren die zich betrokken voelen bij onderwijs voor wereldburgerschap, om deze ideeën op te pakken of nog betere te formuleren. De commissie volstaat hier met het puntsgewijs aanduiden van een aantal mogelijkheden.

Actoren

- **Docenten in het primair en voortgezet onderwijs** kunnen de vensters op de wereld gebruiken om individueel of gezamenlijk te reflecteren op het eigen onderwijs en om desgewenst aanpassingen te maken in de praktijk van hun lessen. Misschien zien zij in de vensters onderdelen van wereldburgerschap die zij tot nu toe hebben verwaarloosd. Wellicht brengen de vensters hen op nieuwe ideeën. Misschien helpt de serie van vensters om bewuster inhoudelijke keuzes te maken. Het spreekt voor zich dat in de diverse soorten en niveaus van onderwijs verschillende keuzes gemaakt zullen worden in de manieren waarop van deze wereldcanon gebruik wordt gemaakt.
- **Docenten op lerarenopleidingen** – van pabo's tot eerstegraadsopleidingen in relevante vakken – zouden de vensters op de wereld tot onderwerp kunnen maken van hun lessen. Dat kan helpen om toekomstige leraren uit te nodigen tot pedagogische reflectie: hoe wil ik jongeren zich op de wereld laten oriënteren? Hoe sta ik tegenover de selectie van invalshoeken die de commissie heeft gemaakt? Wat zou ik anders doen en waarom?
- **Sleutelfiguren in de vakorganisaties** van leraren en schoolvakken kunnen de vensters toelichten en ter discussie stellen op conferenties en studiedagen. Zo kunnen leraren geënthousiasmeerd worden voor het idee van een canon voor wereldburgerschap en betrokken raken in het debat.
- **Educatieve uitgeverij** kunnen de 8 thema's en 24 vensters als inspiratiebron gebruiken voor hun leermiddelen: om meer structuur te brengen in hoe zij invulling geven aan kerndoelen; om inhoudelijke vernieuwingen vorm te geven; wellicht ook om rond wereldburgerschap zelfstandige leermiddelen, in welke vorm dan ook, voor scholen beschikbaar te stellen.

- **NCDO** kan deze canon gebruiken in haar onderwijsactiviteiten, vooral door scholen en ontwikkelingseducatieve instellingen te prikkelen tot toepassing en uitwerking van de vensters.

Aanvullende middelen

- Rond de thema's en vensters zal een aantrekkelijke en toegankelijke website worden opgezet, vergelijkbaar met www.entoen.nu over de historische canon. Idealiter zou zo'n website wervende informatie voor leerlingen bevatten, in woord en beeld, suggesties voor docenten voor verbreding en vertakking bij de vensters, alsmede tips voor bronnen rond de gekozen thema's zoals relevante musea, films en jeugdliteratuur. Via een webomgeving is het bovendien mogelijk leerlingen interactief bij de onderwerpen te betrekken, bijvoorbeeld in de vorm van een wedstrijd voor een '25ste venster' (zie ook de canon van Amsterdam).
- Het aantal van 24 vensters lijkt ideaal voor een **wereldkalender**: twee iconen per maand. Zo'n kalender in het klaslokaal nodigt ertoe uit om door het jaar heen diverse vensters in de onderwijsactiviteiten te betrekken.

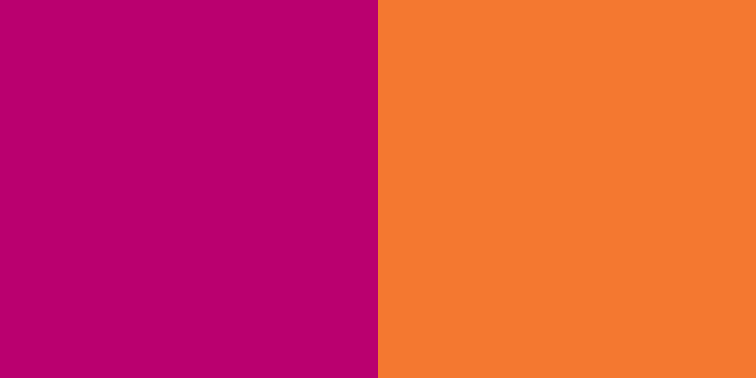
Aanzet tot verdere discussie

- Dit rapport kan worden benut in de nationale discussie over **burgerschapsvorming in het onderwijs**. Het bevat tal van argumenten en handvatten om de mondiale dimensie een plaats te geven in burgerschapsvorming op scholen.
- Uiteraard zal het nodig zijn het bouwwerk van thema's en vensters over een aantal jaren te **actualiseren**. Maar eerst zal deze canon hopelijk enkele jaren uitgangspunt zijn bij de vorming tot wereldburgerschap – niet als statisch model, maar als aanzet tot kritisch denken en debat. Die discussie, zowel over ons huidige voorstel als te zijner tijd over de herziening hiervan, kan een goed middel zijn om leraren, opleiders en andere betrokkenen te mobiliseren. Deze canon is een begin, geen eindpunt.

Deel B
Vensters op de wereld

Diversiteit

De wereld kent een enorme verscheidenheid aan talen, religies, landschappen en samenlevingsvormen. Die diversiteit is er op mondiaal niveau, maar evengoed op nationale of zelfs lokale schaal. Door handel, migratie en culturele uitwisseling is de rijke diversiteit immers ook lokaal te beleven: in het scala van restaurants, producten, muziekstijlen, etnische herkomsten van bewoners en religieuze overtuigingen. Globalisering maakt niet alle plekken of levensstijlen gelijk; er ontstaan eerder steeds nieuwe vormen van diversiteit als gevolg van contact en uitwisseling. Tegelijkertijd zijn er vormen van diversiteit die bedreigd worden, zoals de biodiversiteit van de aarde.

Diversiteit in de wereld, van mondiaal tot lokaal, is niet alleen een gegeven, het is ook een waarde in zichzelf. Diversiteit is verrijkend. De confrontatie met afwijkende waarden, opvattingen, gedragingen, kennistradities of levensstijlen kan aanzetten tot reflectie op het eigen perspectief, tot wederzijds leren, tot vernieuwing.

Voor wereldburgerschap is diversiteit daarom een belangrijk thema. Kennismaking met de fascinerende diversiteit, zowel op mondiale schaal als in de eigen omgeving, bevordert de belangstelling voor de wereld en draagt bij aan het ontwikkelen van empathie. Het gaat daarbij niet alleen om direct waarneembare diversiteit, zoals verschillen in talen, bouwstijlen of rituelen, maar ook om diversiteit die minder zichtbaar is: de verschillende perspectieven op de wereld en op zingeving.

Wij geloven dat het goed is dat jongeren zich bewust worden van de rijke verscheidenheid in de wereld in alle opzichten en dat zij respect ontwikkelen voor diversiteit. Ook is het van belang dat jongeren gaan beseffen hoe belangrijk en waardevol diversiteit is in hun eigen leven: hoe andere culturen Nederland hebben beïnvloed, hoezeer we kunnen leren van ‘andere’ gezichtspunten.

Er zijn drie aspecten gekozen om het thema diversiteit te belichten:

- 1** De *historisch-culturele diversiteit* van de wereld met een rijke verscheidenheid aan beschavingen, kunst- en maatschappijvormen. De Werelderfgoedlijst van Unesco getuigt van deze rijkdom. Gekozen venster: de Taj Mahal.
- 2** De *biodiversiteit* van de aarde met al haar verschillende klimaten, landschappen, dieren en planten die allemaal hun bijdrage leveren aan het eco-systeem. Gekozen venster: het Amazonegebied.
- 3** De *diversiteit in het dagelijks leven*: talen, gebruiken, omgangsvormen, voedsel, kleding... Gekozen venster: het Chinees.

Venster | Taj Mahal Historisch-culturele diversiteit

Verblindend wit pronkt de Taj Mahal in de Noord-Indiase stad Agra. De grootmogol Shah Jahan liet het marmeren grafmonument in de zeventiende eeuw bouwen voor zijn derde en favoriete echtgenote, die bij de geboorte van haar veertiende kind stierf. Met zijn vier minaretten moest de Taj Mahal met oogverblindende pracht tot aan de hemel reiken om zo echtgenote Mumtaz Mahal een geleide naar de hemel te bieden. Het liefdesverhaal achter dit grafmonument heeft altijd sterk tot de verbeelding gesproken. Architectonisch is de Taj Mahal bijzonder, omdat het een hoogtepunt is van islamitische architectuur waarin echter ook traditioneel-Perzische en hindoeïstische elementen zijn verwerkt: de zogenaamde Mogoelstijl. De Taj Mahal kwam om die redenen in 1983 op de Werelderfgoedlijst van Unesco en is onder toeristen een van de populairste gebouwen van die lijst.

De Unesco-lijst bevat cultureel en natuurlijk erfgoed dat wordt beschouwd als uniek, onvervangbaar en eigendom van de hele wereld. Medio 2008 omvatte de lijst 878 erfgoederen. Voorbeelden van werelderfgoed vind je op alle continenten. Tsodilo, een woestijngebied met duizenden rotstekeningen in het Afrikaanse Botswana, werd bijvoorbeeld aan de lijst toegevoegd vanwege zijn religieuze en spirituele betekenis voor lokale volkeren en zijn unieke verhaal van menselijke bewoning over verscheidene millennia. Een ander voorbeeld is Machu Picchu, de Inca-stad die in de vijftiende eeuw

werd gebouwd in het Peruaanse hooggebergte. Door de verborgen ligging ontkwam het stadje aan verwoesting door de Spaanse kolonisten. Zo vormt het een uniek overblijfsel van de hoogstaande Inca-beschaving.

Ook Nederland herbergt werelderfgoed. De Stelling van Amsterdam bijvoorbeeld of het voormalige eiland Schokland, de molens bij Kinderdijk en de droogmakerij De Beemster. Veel Nederlandse erfgoederen hebben een link met de strijd tegen en de omgang met het water. In een tijd van globalisering is het juist belangrijk de historische en culturele diversiteit op aarde te koesteren. Unesco houdt ook een zwarte lijst bij van bedreigde werelderfgoederen. Vooral in ontwikkelingslanden kan niet altijd voldoende aandacht uitgaan naar de bescherming van het culturele erfgoed. In de ontwikkelingssamenwerking bestaat tegenwoordig veel aandacht hiervoor, waar onder meer prins Claus een basis voor heeft gelegd. Hij vond cultuur bepalend voor het zelfbewustzijn van een volk en daarmee ook voor ontwikkeling. Het Prins Claus Fonds komt in zijn geest op voor de bescherming van de culturele rijkdom overal ter wereld.

Venster | Amazonegebied Biodiversiteit

Op foto's die vanuit de ruimte genomen zijn, valt op hoe kleurrijk de aarde is: het overheersende blauw van de oceanen, het geelbruin van de woestijnen, het wit van de polen en de hooggebergten, het veelkleurige groen van de regenwouden. Vooral het groen van het Amazonegebied springt in het oog. Dit uitgestrekte regenwoud wordt wel de long van de aarde genoemd. Niet voor niets, het is met zeven miljoen vierkante kilometer veruit het grootste bosgebied ter wereld.

De biodiversiteit van het Amazonegebied is enorm, dertig procent van de totale verscheidenheid aan levensvormen op aarde bevindt zich hier. Volgens ruwe schattingen leven er 2,5 miljoen insectensoorten, bijna 2.000 soorten vogels en zoogdieren en 3.000 vissoorten. Ook de diversiteit aan bomen en planten is ongeëvenaard met zo'n 40.000 verschillende soorten. Het Amazonewoud is een belangrijke bron van tropisch hardhout. Door de grote vraag ernaar (ook vanuit Nederland), in combinatie met de winning van mineralen en de ruimteclaims voor intensieve landbouw, is inmiddels een vijfde deel van het Amazonegebied ontbost. Voor de milieukwaliteit op aarde is dit een zeer verontrustende ontwikkeling.

De economische waarde van het Amazonegebied strijdt om voorrang met de landschappelijke en biologische waarde. Dit conflict komt overal ter wereld op grotere of kleine schaal voor. In Nederland dreigt

bijvoorbeeld de landschappelijke waarde van het Groene Hart het af te leggen tegen de ruimtebehoefte van de omringende steden. De politiek is zodanig georganiseerd dat kortetermijnbelangen vaak overheersen. Toch lijkt wel een kentering gaande in de meningsvorming, al is het doortrekken van milieustandpunten naar het eigen gedrag nog weer een ander verhaal. Tal van Nederlandse organisaties bekommeren zich om behoud van het landschap en van de soortenrijkdom, zowel in eigen land als wereldwijd. De natuur- en milieuoorganisaties in ons land telden in 2007 zo'n vier miljoen leden, terwijl dat er in 1980 nog maar 600.000 waren. Een invloedrijke oud-politicus als Ruud Lubbers trekt volle zalen op jongerenfestivals en elders met zijn bevolgen pleidooi voor het Handvest van de Aarde, waarin principes van harmonieus menselijk samenleven zijn verbonden met respect voor de natuurlijke omgeving.

Venster | Het Chinees Diversiteit in het dagelijks leven

Het Chinees is eigenlijk een verzamelnaam voor een groep talen. De standaardtaal in China is het dialect van Beijing en omgeving, in het buitenland bekend als Mandarijn of Mandarijnenchinees (naar de vroegere bestuurselite die dit sprak). Met 900 miljoen sprekers is dit veruit de meest gesproken taal ter wereld. In totaal hebben 1,4 miljard mensen een variant van het Chinees als moedertaal. Het Chinees heeft unieke kenmerken, zoals het karakterschrift en het belang van de toonhoogte voor de betekenis van woorden.

De Chinese talen behoren tot de Sino-Tibetaanse taalfamilie. Dat is slechts een van de vele tientallen taalfamilies die de wereld rijk is. Een taalfamilie is een paraplu waaronder weer allerlei taalgroepen vallen. Het Nederlands behoort tot de Germaanse talen, die op hun beurt tot de Indo-Europese taalfamilie behoren. Hoewel de telling problematisch is – het onderscheid tussen taal en dialect is niet helder – wordt het aantal levende talen momenteel op minstens zesduizend geschat.

Talen geven een indruk van de culturele rijkdom die de wereld biedt, maar talen kunnen ook een bron van conflict zijn. In België is de taalgrens tussen het Vlaams en het Waals een splijtzwam in de samenleving. Op veel plekken op de wereld dreigen minderheidstalen het onderspit te delven. Om dat onherstelbare cultuurverlies een halt toe te roepen heeft Unesco een Rode Lijst van Bedreigde Talen opgesteld. Maar liefst drieduizend talen

staan op het punt te verdwijnen, omdat het aantal sprekers nog maar heel gering is. Ook Europa kent bedreigde talen die extra aandacht behoeven, zoals het Fries, het Baskisch en het jiddisch (die laatste taal heeft al bijna geen sprekers meer).

Enkele jaren geleden is Unesco gestart met het in kaart brengen van oraal en immaterieel erfgoed, zoals dialecten, feestrituelen, theatervormen, traditionele ambachten of unieke inheemse kennis van de natuur. In Nederland zijn het Meertens Instituut en het Nederlands Centrum voor Volkscultuur daarmee bezig. Vroeger werd in ons land wel denigrerend neergekeken op plaatselijke ‘folklore’, maar in toenemende mate kan de variëteit aan culturele gebruiken in eigen land en daarbuiten op serieuze aandacht en erkenning rekenen. Voor het welbevinden van mensen lijkt hechting aan een gemeenschap, aan hun woonomgeving en aan gedeelde culturele gebruiken van cruciaal belang.

Identiteit

Mensen maken deel uit van gemeenschappen. Zo kan een moslima in Albanië zich deel voelen van de Umma, de gemeenschap van alle moslims in de wereld. Tegelijkertijd kan zij zich Albanese voelen, dus lid van de nationale gemeenschap, en daarnaast ook nog verbonden met de lokale gemeenschap, de familie en haar beroepsgroep. Zo hebben alle mensen een aantal groepen waarmee zij zich verbonden voelen en aan die sociale verbanden ontleen zij voor een belangrijk deel hun identiteit.

Sociale identificatie, het gevoel ergens bij te horen, is een natuurlijke behoefte van mensen. Een gemeenschap kan niet goed functioneren als er niet een zekere mate van gemeenschapszin en saamhorigheid is. Ontbreekt zo iets, dan is het haast onmogelijk harmonisch samen te leven en conflicten vreedzaam op te lossen. Helaas wordt identiteit soms gemanipuleerd, veelal voor politieke doeleinden. Bekende voorbeelden zijn nationalisme en racisme, waarbij tegenover de 'wij'-groep van de gemeenschap een 'zij'-groep wordt geconstrueerd die beladen is met stereotypen en vijandbeelden. In de internationale geschiedenis zijn er tal van voorbeelden van een dergelijke polarisatie tussen sociale identiteiten. Er zijn al veel oorlogen uit voortgekomen en ook tegenwoordig nog vormen nationalisme, etnische tegenstellingen en religieus geïnspireerde vijandbeelden een belangrijke bron van conflicten, zowel tussen landen als tussen bevolkingsgroepen binnen een land.

Bij de vorming tot wereldburgerschap is het nadenken over identiteit en over vraagstukken in de wereld die met identiteit (en het manipuleren ervan) te maken hebben, van groot belang. In positieve zin vertegenwoordigt sociale identiteit belangrijke waarden voor elk mens: het gevoel ergens bij te horen, gemeenschapszin, eigenwaarde. In negatieve zin kan het wij-zijdenken gevaarlijke conflicten oproepen. Daarom is het stimuleren van belangstelling en respect voor andere identiteiten, of het nu gaat om religieuze, nationale of transnationale identificaties, een belangrijk element.

Er zijn drie aspecten gekozen om het thema identiteit te belichten:

- 1** *Religieuze identiteit* als inspiratiebron in het leven van miljarden mensen op aarde en soms helaas ook als bron van binnenlandse en internationale conflicten. Gekozen venster: Hindoeïsme.
- 2** *Nationale identiteit*, niet als een vaststaand gegeven, maar als een proces waarbij in het samenspel tussen de staat en de mensen in een land de nationale laag van identificatie steeds van karakter verandert. Gekozen venster: Spanje.
- 3** Het *harmonieus samenleven* in een gemeenschap van mensen met heel verschillende etnische en religieuze identiteiten. Gekozen venster: Paramaribo.

Venster | Hindoeïsme

Religieuze identiteit

Ganesha, de god met het olifantenhoofd, is een van de vele goden van het hindoeïsme. Andere bekende goden zijn Brahma, Vishnu en Shiva. Het hindoeïsme is met 900 miljoen aanhangers de derde godsdienst ter wereld. Alleen het christendom (2,1 miljard) en de islam (1,1 miljard) zijn groter. Veruit de meeste hindoes wonen in India, maar door de migratie van Hindoestanen naar Suriname en vervolgens naar Nederland komt de godsdienst ook in ons land voor. Anders dan de islam of het christendom kent het hindoeïsme geen hoofdstichter. Een bij hindoes bekende metafoor is het hindoeïsme als stam van een boom, waar alle andere godsdiensten als bladeren aan groeien. Dat verklaart hun tolerantie tegenover andere godsdienstige stromingen.

Net zoals andere religies is het hindoeïsme bepalend voor de identiteit van mensen en de cultuur van samenlevingen. Zo geloven hindoes dat alle wezens op aarde ten innigste verbonden zijn met de schepper. Daarom hebben ze groot respect voor alles wat leeft. Vroeger kende de hindoemaatschappij het zeer hiërarchische kastensysteem, waarbij mensen vanaf hun geboorte waren ingedeeld bij een van de vier kasten of behoorden tot de kastelozen of paria's. Hoewel India dit systeem officieel heeft afgeschaft, leidt het in de praktijk soms nog tot discriminatie.

Religie heeft ook in Nederland grote invloed op de cultuur en identiteit van gelovigen. Lange tijd was het

land georganiseerd in katholieke, protestantse en seculiere zuilen. Door de ontkerkelijking zijn die zuilen grotendeels geslecht. Tegenwoordig heeft 44% van de Nederlanders geen religie meer. Tegelijkertijd is de groeiende aanhang van de islam een nieuw fenomeen. Eind 2007 telde ons land 5% moslims, maar in het publieke debat neemt deze godsdienst een grote plaats in. Veel immigranten koesteren de islam als wezenlijk voor hun identiteit, waarbij ze neigen tot een strikte uitleg van de Koran. Andere moslims zoeken naar een Europese invulling van de islam. Tegelijk trekken niet-islamitische opinieleiders in twijfel of de islam in de huidige vorm zich wel verdraagt met integratie van migranten in de Nederlandse samenleving. Zo speelt de kwestie van de religieuze identiteit ineens weer een hoofdrol in het Nederlandse publieke debat.

Venster | Spanje

Nationale identiteit

Het fort Alhambra in de stad Granada is een van de kenmerkende bezienswaardigheden van Spanje. Het middeleeuwse bouwwerk is op voordracht van dit land geplaatst op de Werelderfgoedlijst van Unesco. Het is gesticht door de Moorse overheersers van Spanje. Zo laat dit bouwwerk zien dat nationale identiteit een gelaagd iets is: nationale tradities veranderen door de tijd heen en ondergaan invloeden van buitenaf. Ook de Nederlandse identiteit is beïnvloed door het wereldwijd opereren van Nederland als handelsland en door het bezit van overzeese koloniën.

Nationale identiteit is op meer manieren een gelaagd fenomeen. Het kan in de beleving van inwoners samengaan met sterke regionale bindingen. Spanje is al sinds lang één staat: na de verdrijving van de Moren in 1492 werd het een eenheid, onder de Habsburgse keizers zelfs een wereldmacht die heerste over een groot deel van Europa en het grootste deel van Zuid- en Midden-Amerika. Het Spaans is sindsdien een wereldtaal. Toch voelen veel Spanjaarden zich in de eerste plaats verbonden met hun regio. Het land is verdeeld in achttien autonome regio's met een aanzienlijke bestuurlijke, financiële en economische zelfstandigheid. Voor Baskische nationalistenging deze regeling nog niet ver genoeg, zij proberen met geweld een onafhankelijk Euskadi te bewerkstelligen.

In een wereld waarin staten een grote rol spelen,

wordt veel gewicht gehecht aan staatsvorming en aan nationale identiteit, opgevat als verbondenheid met de staat. Maar identiteitsvorming is dus een lastig proces; Spanje is daar niet uitzonderlijk in. Ook binnen het Verenigd Koninkrijk hebben de regio's Schotland, Wales en Engeland verschillende identiteiten. Voor relatief nieuwe staten in bijvoorbeeld Afrika is het bevorderen van nationale identiteit al helemaal een moeizaam proces. Behalve aan regio's kunnen nationale staten ook soevereiniteit afstaan aan hogere schaalniveaus. De Europese eenwording heeft ertoe geleid dat Nederland en de andere 26 lidstaten aanzienlijke bevoegdheden op allerlei beleidsterreinen hebben afgestaan aan de EU. Een bijbehorende 'Europese identiteit' heeft echter nog nauwelijks gestalte gekregen.

Sociale identificatie kan mensen verbinden en is belangrijk voor de cohesie in de samenleving. Helaas wordt nationale identiteit niet zelden politiek misbruikt. Het creëren van een nationale identiteit gaat vaak gepaard met het zich afzetten tegen buitenlanders of tegen afwijkende minderheidsgroepen in de samenleving. Het nationaal eigene van de bevolking wordt dan op een kunstmatige manier benadrukt. Dit kan ontaarden in fanatiek nationalisme. De twee wereldoorlogen van de twintigste eeuw getuigen van de mogelijke gevolgen daarvan.

Venster | Paramaribo

Harmonieus samenleven

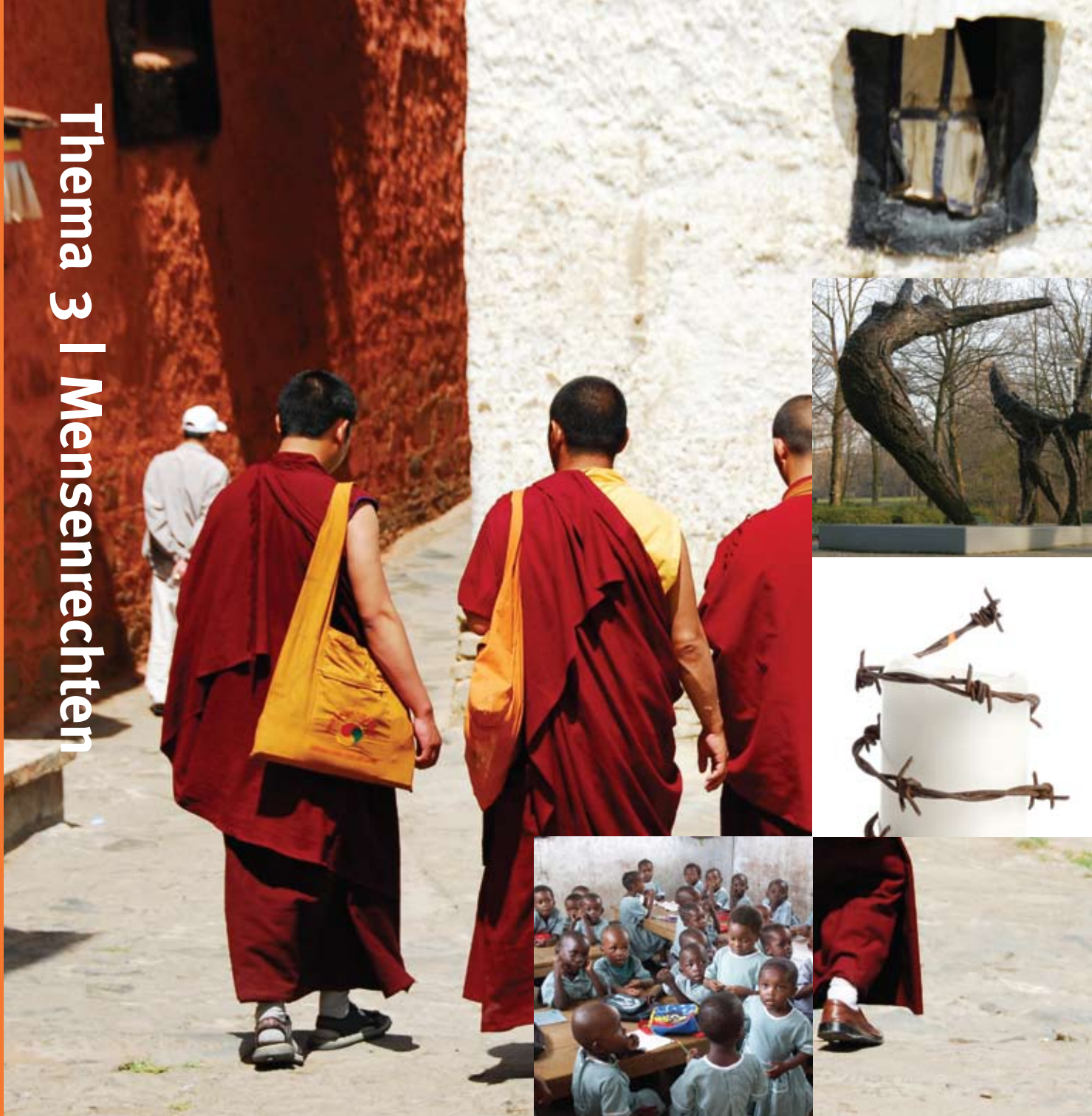
Paramaribo is de hoofdstad van Suriname en een smeltkroes van culturen. De stad met bijna een kwart miljoen inwoners biedt onder meer onderdak aan Creolen, Javanen, Hindoestanen, Chinezen, Inheemsen (Indianen) en Marrons (afstammelingen van gevluchte slaven). Als gevolg van het koloniale verleden is het Nederlands veruit de meest gesproken taal in de huishoudens van Paramaribo. Andere veel gesproken talen zijn Sranantongo (Surinaams), Sarnami Hindoestani en Javaans.

Ook vele religies bestaan naast elkaar in Paramaribo: christendom, hindoeïsme, islam, jodendom en andere geloofsrichtingen. De Keizerstraat in Paramaribo is de enige plek ter wereld waar een moskee en een synagoge vredig naast elkaar staan. Even verderop kent de straat ook nog een katholieke kerk en een hindoeïstische tempel. Niet alleen de religies en bevolkingsgroepen weerspiegelen de diversiteit van Paramaribo. Door de verschillende overheersers uit het verleden en de vele culturen die Paramaribo bevolken kent de stad een unieke architectuur, waarbij vrijwel alleen met hout gewerkt is. Niet voor niets staat het historisch centrum van Paramaribo op de Werelderfgoedlijst van Unesco.

Suriname in het algemeen en Paramaribo in het bijzonder zijn niet alleen sprekende voorbeelden van een multiculturele samenleving, maar ook van een trans-

nationale gemeenschap. Veel Surinamers onderhouden een sterke band met de vroegere koloniale macht Nederland, bijvoorbeeld omdat daar familie woont. Hindoestanen voelen een sterke band met India, van waaruit hun voorouders als contractarbeiders naar Suriname kwamen aan het eind van de negentiende en in het begin van de twintigste eeuw.

Steeds meer landen krijgen een multicultureel en ook transnationaal karakter. In Nederland wonen bijvoorbeeld grote groepen Turken en Marokkanen, als gevolg van het tekort aan arbeidskrachten in de jaren zestig. Deze ‘gastarbeiders’ en hun kinderen en kleinkinderen hebben zich voorgoed gevestigd in Nederland, maar onderhouden nog sterke banden met het moederland. In tal van grote en middelgrote steden werkt deze migratiestroom inmiddels sterk door in de bevolkingsamenstelling. Zo is Amsterdam nu wereldwijd de stad met de meeste nationaliteiten onder haar inwoners (177 nationaliteiten op 1 januari 2007, meer dan bijvoorbeeld New York er telt). Het steeds multicultureler worden van stedelijke knooppunten doet zich over de hele wereld voor, ook bijvoorbeeld in de Aziatische en Latijns-Amerikaanse metropolen die een economische groeispurt doormaken.

Mensenrechten

Na de Tweede Wereldoorlog waren veel wereldleiders sterk gemotiveerd om de verschrikkingen van oorlog en geweld voortaan via een gezamenlijke inspanning te voorkomen. De Verenigde Naties werden opgericht en al snel daarna, in 1948, zag de bekende Universele Verklaring van de Rechten van de Mens het licht. Het denken over mensenrechten was op zichzelf niet nieuw, maar werd met dit baanbrekende document voor het eerst naar het internationale niveau getild. De Universele Verklaring ging vooral over burgerlijk-politieke rechten, zoals het recht op vrije meningsuiting en de godsdienstvrijheid. De verklaring vormde de basis voor twee bindende verdragen van de VN-lidstaten: een over burgerlijke en politieke rechten, en later een over economische, sociale en culturele rechten (zoals het recht op voedsel, onderwijs en onderdak).

De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens wordt nog steeds vaak aangehaald als een ijkpunt om regeringen of internationale bedrijven op hun gedrag aan te spreken. Maar er is ook veel debat over de mensenrechten. Zijn ze te allen tijde en overal toepasbaar en afdwingbaar? Behoren collectieve rechten van volkeren, zoals het recht op zelfbeschikking of het recht op bevrijding van onderdrukking en kolonialisme, eveneens tot de mensenrechten? En vooral ook: worden mensenrechten in verschillende culturen hetzelfde beleefd? Hoe alomvattend is de huidige verwoording van de mensenrechten eigenlijk; vertegenwoordigt dit een

westers waardensysteem of is sprake van een universele legitimiteit?

Hoe het ook zij: de mensenrechten zijn een uiterst belangrijk thema in de internationale samenleving. Ze zijn mede sturend in de mondiale politiek en in het werk van veel maatschappelijke pressiegroepen. De millenniumdoelen van de VN – waarin de ambities van 189 regeringsleiders zijn vastgelegd op het gebied van armoedebestrijding en andere ontwikkelingsdoelen – zijn verbonden met economische en sociale mensenrechten.

Bij de vorming tot wereldburger is het essentieel om kennis te nemen van en na te denken over mensenrechten. Ze staan voor fundamentele waarden. Het gaat om zaken als de gelijkwaardigheid van alle mensen, rechtvaardigheid en het fundamentele recht van elk mens op vrijheid en op ontwikkelingskansen. Wat is het verband tussen het eigen gedrag, bijvoorbeeld als consument, en de mensenrechten elders in de wereld? Hoe staat onze overheid tegenover mensenrechten en wat vinden we daarvan? Wat kunnen we doen om internationaal de situatie op het gebied van de mensenrechten te verbeteren?

Er zijn drie aspecten gekozen om het thema mensenrechten te belichten:

- 1** De *inzet voor naleving* van de mensenrechten wereldwijd, via het handelen van internationale organisaties en overheden en via het individuele gedrag. Mensenrechten dienen immers te worden bewaakt en bevochten. Gekozen venster: Amnesty International.
- 2** De *schendingen* van wat we tegenwoordig als mensenrechten beschouwen in de loop van de internationale geschiedenis en de historische ontwikkeling van de strijd voor mensenrechten. Gekozen venster: het Amsterdamse slavernijmonument.
- 3** *Sociaal-economische rechten* en de steun die via ontwikkelingssamenwerking kan worden geboden om zulke rechten te honoreren. Gekozen venster: onderwijs in Kenia.

Venster | Amnesty International Inzet voor naleving mensenrechten

Een kaars met prikkeldraad is het symbool van Amnesty International. Deze organisatie ijvert voor naleving van de mensenrechten, zoals die zijn vastgelegd in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Amnesty International is in 1961 in Londen opgericht. Inmiddels telt de organisatie ruim 2,2 miljoen leden in 160 landen en werkt ze wereldwijd voor volledige naleving van de Universele Verklaring. Amnesty spant zich in voor vrijlating van gewetensgevangenen, het recht op een eerlijk proces op redelijke termijn voor de overige gevangenen, uitbanning van martelingen en de doodstraf, en stopzetting van andere ernstige schendingen van de mensenrechten zoals buitensporig overheids geweld en aanvallen op burgers in oorlogsgebieden. Sinds een paar jaar behoren ook de sociale, economische en culturele rechten tot Amnesty's werkterrein, bijvoorbeeld in het tegengaan van discriminatie bij de toegang tot gezondheidszorg, onderwijs of huisvesting.

Via opvallende acties vraagt de organisatie onder meer aandacht voor mensen die vanwege hun overtuiging gevangen zitten. Zo organiseerde Amnesty begin 2008 een schrijfactie voor Tibetaanse monniken die door de autoriteiten opgepakt waren omdat ze weigerden de Dalai Lama af te zweren. Doordat Amnesty-afdelingen in allerlei landen aan dit soort acties meedoen, worden overheden die de mensenrechten schenden vanuit alle hoeken van de wereld tegelijk bestookt met protesten.

Het zijn vooral vrijwilligers die met hun deelname aan deze campagnes ervoor hebben gezorgd dat Amnesty is uitgegroeid tot een factor waar regeringen rekening mee houden.

Naast Amnesty International maken organisaties als Human Rights Watch, Aim for Human Rights en het Rode Kruis zich sterk voor de rechten van de mens. De geschiedenis leert dat ook individuen grote invloed kunnen hebben op de naleving van de mensenrechten. Daarvan getuigen de levens van voorvechters als Martin Luther King (Verenigde Staten), Nelson Mandela (Zuid-Afrika) en Aung San Suu Kyi (Birma).

De schending van mensenrechten speelt niet alleen binnen dictaturen of in oorlogssituaties. Ook in democratieën kunnen door allerlei oorzaken mensenrechten in het geding komen. De Verenigde Staten hielden bijvoorbeeld op de marinebasis Guantánamo Bay in Cuba terrorismeverdachten jarenlang vast zonder vorm van proces. Ook in Nederland zijn na de aanslagen van 11 september 2001 veiligheidsmaatregelen genomen die soms op gespannen voet staan met de burgerlijke vrijheden, zoals het recht op bescherming van persoonsgegevens. Hier doet zich een dilemma voor tussen individuele rechten en de belangen van de samenleving, die zich tegen de terrorismedreiging wil verweren.

Venster | Amsterdams slavernijmonument Schendingen mensenrechten

Het Nationaal Monument Nederlands Slavernijverleden is in 2002 door koningin Beatrix onthuld in het Amsterdamse Oosterpark. De beeldengroep dient vooral ter herdenking van de eeuwenlange Nederlandse betrokkenheid bij de trans-Atlantische slavenhandel. Sinds de grote oversteek door Columbus in 1492 vestigden zich Europeanen in de Nieuwe Wereld. De Portugezen begonnen met rietsuikerplantages in Brazilië en lieten die bewerken door slaven uit Afrika. Alle koloniserende Europese staten namen deze praktijk over. Samen verscheepten zij in deze slavenhandel in ruim tweehonderd jaar naar schatting meer dan twaalf miljoen Afrikanen. Ruim een half miljoen van hen werden getransporteerd door Nederlanders.

Bij het fort Elmina in het huidige Ghana werden de ingekochte slaven door de Nederlanders ingescheept voor de lange oceaanreis. Aanvankelijk gingen de slaven naar de toenmalige Nederlandse bezittingen in Brazilië. Later werden ze vooral verscheept naar Suriname en de Nederlandse Antillen, deels om dienst te doen op de plantages aldaar, deels om te worden doorverkocht op de slavenmarkt van Curaçao. Onder druk van de Engelsen verbood koning Willem I de Nederlandse slavenhandel in 1814, maar pas in 1863 volgde de afschaffing van de slavernij zelf in de Nederlandse koloniën. Ons land ging als een van de laatste Europese staten daartoe over.

Slavernij is van alle tijden en alle culturen. In de oudheid was het gebruik dat de overwinnaar de overwonnene tot slaaf maakte. Vooral de Grieken en de Romeinen pasten dit principe toe. In de vroege Middeleeuwen ontstond weerzin tegen het houden van mede-christenen in slavernij. Vanaf dat moment werden onvrije arbeidskrachten voornamelijk gerekruteerd onder de Slavische bevolking van het nog niet gekerstende Oost-Europa, waarmee de herkomst van het woord slaaf verklaard is.

Slavernij is een vorm van onvrijwillige dienst waarin een persoon wordt behandeld als het eigendom van een ander. Dat is geen fenomeen uit het verleden, maar nog steeds dagelijkse praktijk in grote delen van de wereld. Naar schatting tien miljoen kinderen – andere schattingen spreken zelfs van honderd miljoen – werken als slaaf. Bijvoorbeeld de kindsoldaten in Columbia en Sierra Leone. Of de kindslaven op de cacaoplantages in Ivoorkust. Of de kindprostituees in Zuidoost-Azië. Wereldwijd zijn initiatieven ontstaan die aan deze uitbuiting een einde willen maken, zoals protestmarsen tegen kindsavernij in de Indiase tapijtindustrie en de ‘slaafvrije’ chocoladereep Tony’s Chocolonely die in Nederland sinds 2005 op de markt is.

Venster | Onderwijs in Kenia Sociaal-economische rechten

Volle klassen op Keniase scholen. Toen de Keniase regering in 2003 het basisonderwijs gratis maakte, stroomden anderhalf miljoen leerlingen extra toe. Maar de scholen waren niet voorbereid op die aanwas. Klassen van rond de honderd kinderen zijn nu geen uitzondering; het ontbreekt aan voldoende docenten en lesmateriaal. Toch wordt de maatregel nog altijd breed gesteund. Naar school kunnen gaan maakt immers een wereld van verschil in een kinderleven. Volgens de in VN-verband afgesproken millenniumdoelen moet in 2015 bereikt zijn dat alle kinderen de basisschool volgen. Wereldwijd is het aantal kinderen dat niet naar school mag, gedaald van 96 miljoen in 1999 naar 72 miljoen in 2005. Het doel komt dus dichterbij, maar de vooruitgang gaat langzaam.

Met de beslissing om het basisonderwijs gratis te maken kwam Kenia tegemoet aan de bepalingen in het Verdrag inzake de Rechten van het Kind: elk kind heeft recht op onderwijs en in het bijzonder op gratis basisonderwijs. Dit VN-verdrag dateert uit 1989 en gaat over drie soorten rechten. Ten eerste het recht op voorzieningen, onderwijs, gezondheidszorg en opvang. Ten tweede het recht op bescherming tegen mishandeling, uitbuiting, verwaarlozing, kinderarbeid, oorlogsgeweld, mensenhandel en slavernij. En tot slot het recht op deelname aan de samenleving. Hoewel vrijwel alle landen ter wereld het verdrag hebben ondertekend, wordt het lang

niet overal nageleefd. Niet altijd uit onwil; soms ontbreken simpelweg de financiële middelen. De uitvoering van het recht op onderwijs hapert onder meer doordat gezinnen in ontwikkelingslanden vaak mede afhankelijk zijn van de inkomsten van de kinderen. Een ander probleem is de beschikbaarheid van voldoende en goed geschoolde leerkrachten.

De mensenrechten worden vanouds vooral geïnterpreteerd als politieke rechten en vrijheden. Recenter is aandacht ontstaan voor sociale en economische rechten als onderdeel hiervan. Een land als China weigert zich door het Westen te laten aanspreken op de beperkingen van politieke rechten die in dit land gelden. Men verwijst dan naar de grote vooruitgang op sociaal en economisch vlak, waardoor de positie van veel burgers is verbeterd. De beperking van mensenrechten tot individuele politieke rechten zou een westerse eenzijdigheid zijn. Een vergelijkbare kwestie is dat de VN-millenniumdoelen waartoe regeringsleiders van 189 landen zich hebben verplicht, niet lijken te worden gehaald voor de afgesproken datum van 2015. Hoe hard zijn die doelen, zijn dit dan geen rechten? Internationale pressiegroepen vinden dat ontwikkelingsdoelen steviger verankerd moeten worden in de Universele Rechten van de Mens.

Duurzame ontwikkeling

Het bekende Brundtland-rapport uit 1987, *Our common future*, is een mijlpaal geweest in het denken over duurzame ontwikkeling. Hierin werd dit ideaal gedefinieerd als een “ontwikkeling die aansluit op de behoeften van het heden zonder het vermogen van toekomstige generaties om in hun eigen behoeften te voorzien in gevaar te brengen”. De aandacht hiervoor hangt uiteraard samen met het internationale besef dat de moderne wereld zich bepaald niet duurzaam ontwikkelt. Zeker de laatste jaren wordt dit pijnlijk duidelijk. Het klimaat verandert doordat de wereldbevolking het natuurlijke broeikaseffect ingrijpend versterkt. Grondstoffen zoals olie, steenkool en gas worden steeds duurder omdat ze schaarser worden, mede vanwege de enorme vraag vanuit China, India en andere delen van de wereld die zich economisch snel ontwikkelen. Het wordt ook moeilijker om in de vraag naar voedsel van de groeiende en voor een deel welvarendere wereldbevolking te voorzien.

Duurzame ontwikkeling – eerder een wens dan een trend – kan breed worden opgevat: men kan zich met recht afvragen of de ontwikkeling van de wereld ‘duurzaam’ is in politiek, sociaal, economisch of cultureel opzicht. Maar hier beperken we ons tot duurzaamheid in engere zin: de relatie tussen de mensheid en de aarde die zij bewoont. Daarbij valt met name te denken aan de klimatologische gesteldheid, de voorraad aan natuurlijke hulpbronnen en de biodiversiteit.

Oriëntatie op vraagstukken van duurzame ontwikkeling vormt een wezenlijk onderdeel van de vorming tot wereldburger. De grote kwesties die zich hier voordoen raken het overleven van alle mensen. Bij het denken en handelen in relatie tot duurzaamheid zijn bovendien fundamentele waarden in het geding: solidariteit (zowel met andere aardbewoners in het heden als met toekomstige generaties), een harmonieuze en respectvolle verhouding van de mens tot de natuur, en het nadenken over een ‘verantwoorde’ levensstijl. Welke technologische innovaties, aanpassingen in de eigen levensstijl en vormen van internationale samenwerking zijn nodig om de overgang te maken naar een meer duurzame wereld? Ook een kennisbasis is noodzakelijk om tot een adequaat inzicht te kunnen komen in de factoren die bepalend zijn voor duurzame ontwikkeling: van bevolkingsgroei tot de verantwoorde winning van natuurlijke hulpbronnen, van internationaal beleid tot technologische vernieuwing.

Er zijn drie aspecten gekozen om het thema duurzame ontwikkeling te belichten:

- 1** *Bevolkingsgroei en verstedelijking* in relatie tot beschikbaarheid van natuurlijke hulpbronnen, milieukwaliteit en de mogelijkheden voor een meer duurzame ontwikkeling. Gekozen venster: Mexico-stad.
- 2** De beschikbaarheid van strategische *natuurlijke hulpbronnen* zoals zoet water, landbouwgrond of energiebronnen, en de mogelijkheden om schaarse hulpbronnen beter te verdelen. Gekozen venster: drinkwater in het Midden-Oosten.
- 3** *Klimaatverandering*, het internationale beleid om het tempo hiervan te vertragen, de benodigde aanpassing aan klimaatverandering en de gevolgen voor verschillende delen van de aarde. Gekozen venster: de Noordpool.

Venster | Mexico-stad

Bevolkingsgroei en verstedelijking

Files! Slechts een van de problemen waar een metropool als Mexico-stad mee worstelt. De Mexicaanse hoofdstad is met ruim twintig miljoen inwoners een van de grootste steden ter wereld. De voorsteden groeien nog steeds explosief, met alle consequenties van dien.

De stad werd in 1325 door de Azteken gesticht op een eiland in het hooggelegen Texcocomeer. Al snel breidde de bebouwing zich uit naar andere eilanden, waardoor een soort Venetië ontstond. Maar juist die vestigingsplaats is debet aan een aantal grote problemen waarmee de stad kampt. De metropool ligt in een dal dat aan alle kanten omgeven is door hoge vulkanen. Gevolg daarvan is dat de luchtvervuiling blijft hangen. Doordat Mexico-stad in het laagste punt van het dal ligt, kan vervuild water moeilijk wegstromen. Wat rest van het Texcocomeer is daardoor bijzonder giftig. Dat zorgt weer voor drinkwaterproblemen.

Een steeds groter percentage van de wereldbevolking leeft in enorme stedelijke agglomeraties. Deze tendens is vooral zichtbaar in ontwikkelingslanden. Steden als Mumbai (Bombay), Sjanghai, Lagos en Jakarta kampen met vergelijkbare problemen als Mexico-stad. Steeds meer grond en hulpbronnen zijn nodig om de bevolkingsgroei op te vangen. Al in 1972 constateerde de Club van Rome dat er grenzen aan de groei zitten. Ze waarschuwde voor uitputting van natuurlijke hulpbronnen door de voortdurend groeiende

behoefte aan voedsel, energie en drinkwater.

Daar is overigens bepaald niet alleen de bevolkingsgroei in ontwikkelingslanden de oorzaak van. Nederland heeft bijvoorbeeld een kleine bevolkingsgroei, maar de ‘ecologische voetafdruk’ (de aanslag op het milieu per inwoner) is onevenredig groot. Het beroep dat een Nederlander doet op landbouwgrond, bossen, visgronden, bebouwde grond en fossiele brandstoffen is vijf keer zo groot als dat van een Keniaan of een Indiër. Als iedere wereldburger eenzelfde hoeveelheid energie, ruimte, voedsel en water zou gebruiken als de Nederlander, zouden de natuurlijke hulpbronnen versneld uitgeput raken en het milieu verder overbelast worden. Toch heeft het Westen geen legitieme basis om aan anderen te ontzeggen wat men voor zichzelf heel normaal vindt. Hoe moet de wereldbevolking uit dit dilemma komen?

Venster | Drinkwater in Midden-Oosten

Beschikbaarheid natuurlijke hulpbronnen

Veilig drinkwater is schaars in het droge Midden-Oosten, waardoor tussen allerlei landen en bevolkingsgroepen conflicten ontstaan. Turkije bouwt voor energiewinning en irrigatie zeer tegen de zin van Irak en Syrië dammen in de Eufraat en de Tigris. Israël, Jordanië en Libanon betwisten elkaar het water van de Jordaan.

Egypte is voor 95% van zijn watergebruik afhankelijk van de Nijl, omdat de regenval verwaarloosbaar is en de voorraad grondwater zeer beperkt. Het bovenstroomse deel van de rivier ligt echter in het territorium van negen andere landen. Via verdragen uit de koloniale tijd heeft Egypte de buurlanden erop vastgelegd dat ze geen waterwerken in de Nijl mogen uitvoeren om water aan de rivier te onttrekken. Tot op heden houdt Egypte hieraan vast, desnoods onder dreiging van gewapend ingrijpen.

Ook elders in de wereld kan zich een strijd om de watervoorraad gaan afspelen. De waterconsumptie verdubbelt elke twintig jaar, twee keer zo snel als de bevolkingsgroei. De intensieve landbouw is goed voor 65%, de industrie voor 25% en de huishoudens voor 10% van het gebruik. Hoofdverbruikers zijn de rijke landen. Net als andere natuurlijke hulpbronnen is de zoetwatervoorraad op aarde niet onuitputtelijk. Weliswaar is driekwart van het aardoppervlak bedekt met water,

maar slechts een half procent daarvan is beschikbaar als drinkwater. En die hoeveelheid neemt af, niet alleen door het intensieve verbruik, maar ook door vervuiling en verdroging. De toegang tot schoon drinkwater is bovendien oneerlijk verdeeld. 900 miljoen mensen, vooral in ontwikkelingslanden, beschikken niet over veilig drinkwater. Het drinken van vervuild water en de aanwezigheid van verontreinigd oppervlaktewater spelen in die landen een aanzienlijke rol in de overdracht van ziektekiemen.

Duurzame winning en eerlijke verdeling van water zijn dus dringend gewenst. Wat dat betreft verschilt water niet van andere natuurlijke hulpbronnen zoals gas en olie, waarvan de voorraad ook niet onuitputtelijk is. In Nederland spreekt men vaak zorgelijk over het opraken van de gasbel in Groningen, die sinds 1959 wordt geëxploiteerd. Als het veld leeg is, raakt Nederland afhankelijk van import. Zo is de energievoorraad duidelijk een internationale kwestie. Vanwege het gevaar van het opraken van energiebronnen, maar meer nog vanwege het klimaat wordt steeds meer werk gemaakt van de toepassing van duurzame alternatieven zoals wind- en zonne-energie. Ook het verbranden van biomassa is een optie (nu goed voor de helft van de duurzame energie in Nederland), maar recent is duidelijk geworden dat dit negatieve gevolgen heeft voor de voedselvoorraad op de wereld.

Venster | De Noordpool Klimaatverandering

Het ijs op de Noordpool smelt. Satellietfoto's van de afgelopen twee decennia tonen aan dat de omvang van de ijskap snel afneemt. Als het smelten in dit tempo doorgaat, zal het niet lang meer duren voordat de noordelijke zeeroute naar Azië in de zomer bevaarbaar is. De schattingen kwamen eerst uit op 2070, toen op 2030 en nu berekenen sommige computermodellen al een ijsvrije Noordpool vanaf de zomer van 2013. De opwarming van de aarde, veroorzaakt door het versterkte broeikaseffect, is verantwoordelijk voor het smelten van het poolijs. Het broeikaseffect wordt versterkt door de uitstoot van CO₂- en andere gasen door industrieën, energiecentrales en auto's. Mondiaal probeert men afspraken te maken ter vermindering van de uitstoot van broeikasgasen. Het Kyoto-protocol is inmiddels van kracht, maar zonder ondertekening van grote vervuilers als China en de Verenigde Staten, die schade voor hun economieën vrezen.

Door de klimaatverandering stijgt wereldwijd de zeespiegel. Dat heeft ingrijpende gevolgen voor mens en dier. De ijsbeer bijvoorbeeld verliest grote delen van zijn habitat. De mens wordt in laaggelegen gebieden bedreigd door de stijgende zeespiegel. Schattingen lopen uiteen van een paar centimeter tot anderhalve meter. De zwaarste klappen dreigen in ontwikkelingslanden te vallen, omdat daar de middelen ontbreken om adequate maatregelen te treffen.

Nederland is, net als bijvoorbeeld Bangladesh, een dichtbevolkte en laaggelegen rivierdelta. Anders dan Bangladesh beschikt Nederland echter over de middelen om zich te wapenen tegen de zeespiegelstijging. De zogenoemde Deltacommissie constateerde in 2008 dat het veiligheidsniveau achter de Nederlandse dijken met minimaal een factor tien verhoogd moet worden. Sterkere dijken en meer zand voor de kust zijn mogelijke oplossingen. De kosten ervan schatte de commissie op jaarlijks 1 tot 1,5 miljard euro, nog geen half procent van het bruto nationaal product.

Voor Bangladesh liggen de zaken anders. Het bruto nationaal product van dat land is nog geen tiende van dat van Nederland, terwijl er bijna tien keer zoveel mensen worden. Het land heeft geen geld om de kustlijn van 575 kilometer goed te beveiligen. Nu al wordt Bangladesh geregeld geteisterd door overstromingen; een verdere stijging van de zeespiegel zal rampzalige gevolgen hebben voor de bevolking. Hen rest eigenlijk alleen maar te vluchten. Daarmee is een nieuw fenomeen geïntroduceerd: de klimaatvluchteling.

Globalisering

Globalisering is in de meest brede definitie de toename van internationale relaties en stromen op allerlei gebied: *kapitaal* (investeringen, beleggingen, geldovermakingen), *mensen* (migranten, toeristen), *goederen* (auto's, kleding, voedsel, halffabrikaten, grondstoffen), *ideeën* (kennis, onderwijs, wetenschap) en *culturen* (film, muziek, leefstijlen, consumptiepatronen).

Door globalisering zijn steeds meer mensen, gebieden, landen en bedrijven met elkaar verbonden geraakt en deel uit gaan maken van een samenhangend wereldsysteem. Transnationale organisaties zijn een grotere rol gaan spelen in de internationale vraagstukken die bij globalisering horen, zoals het organiseren van vrijhandel en het bestrijden van klimaatverandering. Om deze wereld te kunnen begrijpen en daarin te kunnen functioneren is het van belang een besef te hebben van de mondiale patronen van uitwisseling, van de onderlinge afhankelijkheid van mensen op deze wereld, van de complexiteit van al die relaties en de bijbehorende machtsverhoudingen.

Het verwerven van enig inzicht in globaliseringsprocessen en in de gevolgen daarvan voor burgers in diverse landen is dus een wezenlijk bestanddeel van de vorming tot wereldburger. Bij debatten over globalisering zijn vaak fundamentele waarden in het geding, zoals rechtvaardigheid, gelijkwaardigheid, openheid en tolerantie, solidariteit en ecologisch verantwoord handelen. Enige historische kennis is hierbij ook

belangrijk voor de wereldburger: hoe de samenhangen in de wereld zich hebben ontwikkeld vanaf het tijdperk van kolonialisme en imperialisme tot in de huidige tijd van vrijhandel en een 'nieuwe' wereldorde. Globalisering stelt de internationale gemeenschap voor veel uitdagingen, maar het is ook een proces dat miljoenen mensen meer welvaart heeft gebracht en dat fascinerende gevolgen heeft, zoals op het vlak van technologische vooruitgang en culturele uitwisseling.

Er zijn drie aspecten gekozen om het thema globalisering te belichten:

- 1** De steeds intensievere *wereldwijde economische relaties* met multinationale ondernemingen, handelsstromen, internationaal geldverkeer en wereldsteden die zich manifesteren als economische knooppunten. Gekozen venster: Sjanghai.
- 2** *Mondiale migratiestromen*, de effecten hiervan in herkomst- en bestemmingsgebieden en het moeizame debat over kanalisering van de internationale migratie. Gekozen venster: Ceuta, de Spaanse exclave in Marokko.
- 3** De *culturele uitwisseling op wereldschaal*, waarbij verrijkende nieuwe patronen en mengvormen ontstaan in muziek, beeldende kunst, voeding, en mode. Gekozen venster: de djembé.

Venster | Sjanghai Wereldwijde economische relaties

De wereldeconomie wordt steeds meer gedomineerd door economische knooppunten. De grootste zijn op dit moment New York, Londen en Tokio. Maar steden als Dubai en Sjanghai zijn sterk in opkomst als nieuwe financieel-economische centra.

Sjanghai is China's grootste stad met naar schatting twintig miljoen mensen. De metropool heeft meer wolkenkrabbers dan New York, een publiek transportsysteem dat dat van Londen overtreft, de grootste haven ter wereld en in Pudong een gloednieuw zakelijk centrum. De regio is goed voor 30% van de buitenlandse export van China, neemt 20% van de industriële productie voor zijn rekening en trekt 25% van alle buitenlandse investeringen. Meer dan vijfhonderd multinationale ondernemingen, zoals General Motors en Volkswagen, hebben hun Aziatische hoofdkantoor gevestigd in Sjanghai. Door de economische groei stijgt het welvaartspeil van een groot deel van de stadsbevolking.

Sjanghai en China in bredere zin profiteren van de globalisering van de economie. Multinationale ondernemingen spelen tegenwoordig een hoofdrol in de organisatie van productie en consumptie. Goederen-, kapitaal- en informatiestromen verlopen steeds meer binnen en tussen deze ondernemingen. Multinationals verplaatsten de laatste decennia hun arbeidsintensieve productieprocessen naar lagelonenlanden, zoals

Singapore, Taiwan, Zuid-Korea en Hongkong. En toen daar de lonen stegen weken ze ook uit naar China, vooral naar de regio's Sjanghai en Beijing. Inmiddels is China een belangrijke speler geworden in de wereldeconomie. Chinese ondernemingen vergroten hun activiteiten in andere delen van de wereld, ook in het Westen. Bovendien investeert China op grote schaal in Afrika om de groeiende behoefte aan import van grondstoffen en energie veilig te stellen. Gezien ook de opkomst van India, net als China een land met een aanzienlijk aandeel in de wereldbevolking, wint de economische rol van Azië razendsnel aan belang.

Over de wereldwijde gevolgen van de economische globalisering wordt verschillend gedacht. De positieve interpretatie zegt dat een vrije mondiale markt op het gebied van handel en investeringen ervoor zorgt dat steeds meer mensen delen in de opbrengst van de groeiende wereldeconomie. De negatieve interpretatie van globalisering benadrukt dat de vrijmarktpolitiek de agenda is van welvarende landen en multinationale ondernemingen. Economische afhankelijkheid leidt in deze visie tot een toenemende economische ongelijkheid.

Venster | Ceuta

Mondiale migratiestromen

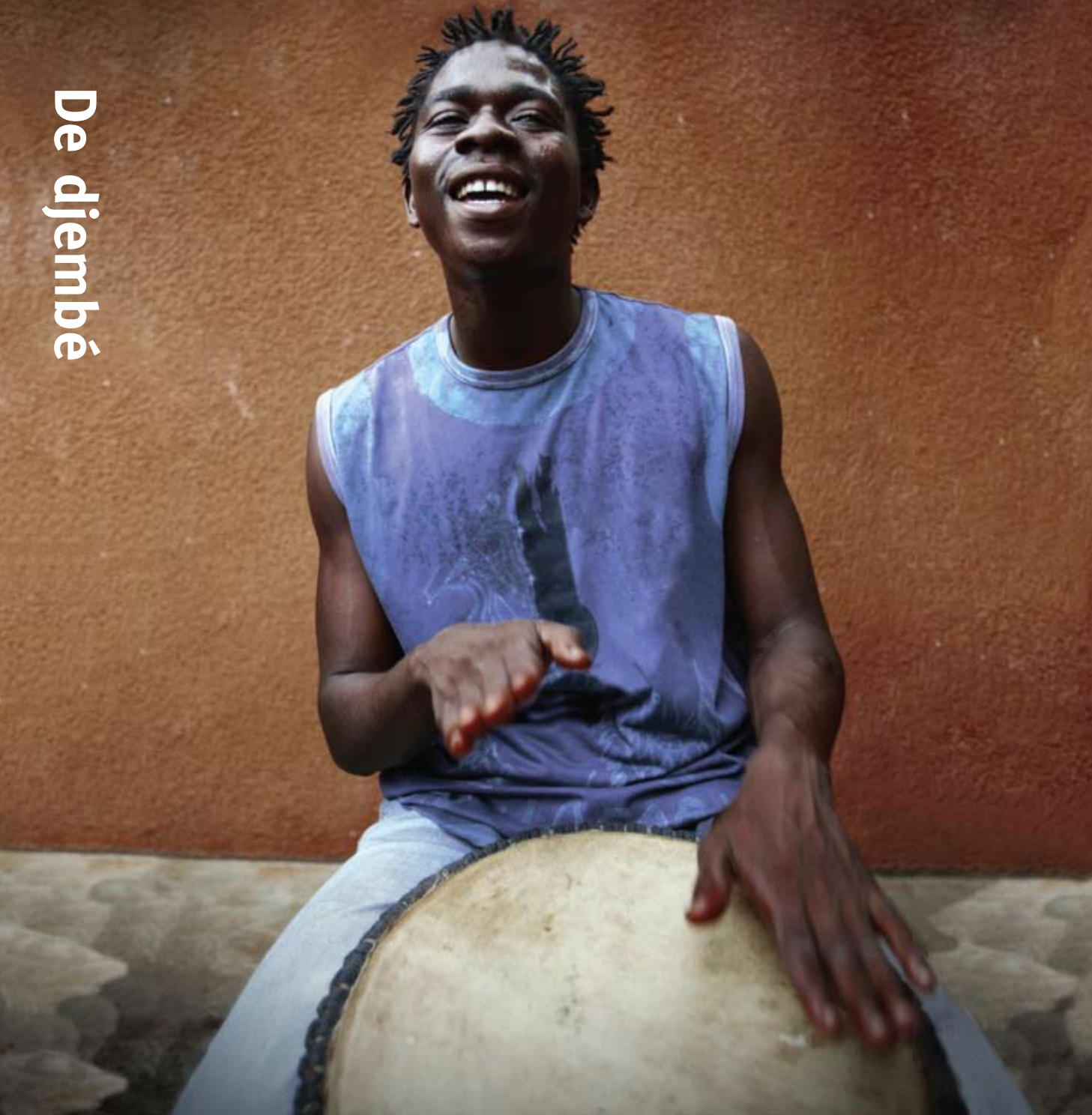
Europees prikkeldraad in Noord-Afrika symboliseert de pijnlijke dilemma's van internationale migratie. Ceuta is een bijzonder stukje buitengrens van de Europese Unie. De Spaanse exclave in Noord-Afrika is omringd door Marokkaans grondgebied. Bij Spanjaarden is Ceuta in trek voor dagtochtjes, omdat je er belastingvrij kunt kopen. Marokko betwist de Spaanse aanwezigheid en ziet Ceuta als haar territorium.

Maar Ceuta komt vooral in het nieuws omdat het een belangrijke bestemming is voor Afrikaanse migranten die naar Europa willen. Migranten proberen ongezien de stad binnen te komen om vervolgens met de veerboot Spanje te bereiken. Om dat te voorkomen heeft Spanje een drie meter hoog hek met prikkeldraad rondom de exclave gebouwd. Wachtposten en patrouilles bewaken de grens. 's Nachts is het hek hel verlicht en wordt er met sensoren en camera's toezicht gehouden. Daarmee is de grens rond Ceuta een van de zwaarst bewaakte buitengrenzen van de EU.

Het grenshek rond Ceuta staat symbool voor 'Fort Europa'. Terwijl de mogelijkheden om tussen de landen van de Europese Unie te migreren groter zijn geworden, is het voor Afrikanen steeds moeilijker om Europa binnen te komen teneinde zich daar te vestigen. Europese landen openen wel hun grenzen voor (hoog) geschoolde arbeidskrachten waar een tekort aan is, zoals verpleegsters, wetenschappers en gespecialiseerde

technici. Ook laat Europa politieke vluchtelingen toe. Maar de meestal ongeschoolde, arme Afrikaanse migranten behoren niet tot de uitverkorenen. Deze 'economische vluchtelingen' worden door veel Europeanen gezien als een bedreiging voor hun eigen positie. Deze gevoelens en de angst voor een vloedgolf van migranten houden het beleid van een Fort Europa in stand.

Toch klinken in politieke kring geregeld pleidooien om tot een gereguleerde toelating van arbeidsmigrant te komen. Hoewel Europa en ook de Verenigde Staten angstvallig hun zuidgrens bewaken, hoeft migratie niet alleen als een probleem gezien te worden. Migrant doen bijvoorbeeld werk dat de eigen inwoners niet willen doen. Ook leidt de komst van migranten tot culturele diversiteit, die creativiteit en innovatie kan bevorderen. Bovendien sturen migranten geld naar familieleden in hun land van herkomst. Volgens de Wereldbank is dat een belangrijke impuls voor de ontwikkeling van achtergebleven regio's. De omvang van deze gelden overtreft ruimschoots de hoeveelheid officiële ontwikkelingshulp.

Venster | De djembé

Culturele uitwisseling op wereldschaal

De djembé wordt vooral bespeeld in West-Afrika. De trommel staat bekend om de verschillende klanken en tonen die je ermee kunt maken; het goed leren bespelen kan jaren vergen. Hij is vervaardigd uit een uitgeholde boomstam die is bespannen met een geitenvel en wordt staand of zittend, geklemd tussen de benen, bespeeld. Afrikaanse muziek en zijn ritmes hebben door handel en slavernij wereldwijd de muziekstijlen beïnvloed, bijvoorbeeld de Latijns-Amerikaanse en Caribische muziek (rumba en salsa). Jazz ontstond in de Verenigde Staten als een mengeling van Afrikaanse en westerse muziek. Vandaag de dag wordt ook in de klassieke westerse muziek meer gedaan met percussie-instrumenten of met elementen uit de oosterse muziek. Afrikaanse of Afro-Amerikaanse invloeden zijn bovendien onmiskenbaar in populaire muziekstijlen als reggae, rhythm & blues, hiphop en rap.

Andersom heeft ook een continent als Afrika muzikale invloeden vanuit de hele wereld ondergaan. Als gevolg van het kolonialisme en verbeterde communicatiemiddelen is westerse muziek, vooral rock en pop, nu overal in Afrika te horen. Dit heeft geleid tot het verdwijnen van traditionele muziek, maar ook tot het ontstaan van nieuwe mengvormen. Muziek laat bij uitstek zien hoe culturele uitwisseling tot mooie dingen kan leiden. Niet alleen ontstaat hierdoor ruimte voor muzikale vernieuwing, maar ook is de gelijkwaardigheid

van de mondiale relaties ermee gediend. Afrikaanse musici als Youssou N'Dour en Salif Keita uit Senegal, Amadou & Mariam uit Mali en Ladysmith Black Mambazo en Miriam Makeba uit Zuid-Afrika hebben het westerse publiek laten zien dat Afrika meer is dan een continent van honger en armoede.

Tegelijk is er ook het gevaar van culturele uniformering door de dominantere positie van bepaalde landen en bedrijven in het wereldwijde krachten spel. Op binnenlandse schaal is zo'n effect al merkbaar: de bekende ketens en merken zijn in alle Nederlandse winkelcentra present. Tegelijk komt de toerist diezelfde winkels en reclames ook weer in buitenlandse steden tegen. Vooral Amerikaanse invloeden zijn tot in alle uithoeken van de aarde merkbaar. In haar invloedrijke boek *No logo* uit 2000 is de Canadese activiste Naomi Klein, met in haar kielzog de beweging tot anders-globalisering, ten strijde getrokken tegen de "dwang van de wereldmerken". De strijd om de richting van de culturele en economische globalisering is volop gaande.

Verdeling

De verdeling van inkomen, kansen, werk en toegang tot onderwijs, gezondheidszorg of basisvoedsel tussen mensen in de wereld is erg ongelijk. Niet alleen tussen welvarende en 'arme' landen, ook de verdeling tussen groepen mensen binnen landen is een toenemend probleem. Dat geldt bijvoorbeeld voor Afrikaanse landen, waar het welvaartspeil van de elite vaak schril afsteekt bij dat van de rest van de bevolking. Maar ook in de westerse landen speelt een verdelingsprobleem. Door de buitensporige beloningen in de hogere regionen van de arbeidsmarkt nemen de inkomensverschillen toe.

Het mondiale verdelingsvraagstuk is geen simpel zwart-witverhaal tussen arme en rijke landen en is ook niet in een handomdraai op te lossen. Het neo-liberale klimaat in de huidige fase van globalisering speelt een rol, alsmede de verschuiving van staatsingrijpen naar marktwerking die zich in veel landen heeft voorgedaan. De kwestie van de ongelijke verdeling is een gelaagd verhaal, waarbij in een aantal ontwikkelingslanden grote groepen mensen erop vooruitgaan dankzij economische groei (zoals in India, Brazilië en China), terwijl in andere gebieden (met name in Afrika) nauwelijks wordt geprofi-teerd van de kansen die globalisering biedt. In landen die economisch sterk in de lift zitten, ontstaan nieuwe elites die zich spiegelen aan het westerse levenspeil. Nog een extra dimensie in het verdelingsvraagstuk vloeit voort uit de toenemende schaarste aan natuurlijke hulpbronnen: welke landen in de wereld weten welk deel van de

mondiale grondstoffen te kopen en te consumeren, en met welk recht?

Besef van verdelingsvraagstukken, waaronder het grote vraagstuk van armoede en armoedebestrijding, is een wezenlijk onderdeel van de vorming tot wereldburgerschap. Bij het denken over verdelingsvragen zijn verschillende waarden in het geding: gelijkwaardigheid, rechtvaardigheid, solidariteit. Denken over verdeling vereist ook kennis van het armoedeprobleem: wat betekent armoede in het dagelijks leven, wat zijn structurele aspecten, welke rol speelt de internationale economische orde en wat kan vanuit Nederland worden gedaan om de ongelijke verdeling te beïnvloeden?

Er zijn drie aspecten gekozen om het thema verdeling te belichten:

- 1** *Armoedebestrijding* als een internationale opgave: afspraken in het kader van de millenniumdoelen van de Verenigde Naties en de betekenis van ontwikkelingssamenwerking. Gekozen venster: millenniumdoel 1.
- 2** De *ongelijke toegang tot voedsel, onderdak en gezondheidszorg*, alsmede mogelijkheden om via nationaal beleid en internationale samenwerking de toegang tot zulke essentiële zaken te verbeteren. Gekozen venster: kindersterfte in Bolivia.
- 3** Het mondiale vraagstuk van de toenemende *voedselschaarste en stijgende prijzen*, met alle gevolgen van dien voor mensen met een zeer laag inkomen. Gekozen venster: voedselrellen in Indonesië.

Venster | Millenniumdoel 1 Armoedebestrijding

Een bedelaar in de straten van New York: armoede is geen exclusief probleem van de ontwikkelingslanden. Ook in het rijke Westen leven sommige mensen op de rand van het bestaansminimum. In ontwikkelingslanden is de situatie nog veel schrijnender, ondanks het eerste millenniumdoel dat in 2000 in VN-verband is overeengekomen: het percentage mensen dat in extreme armoede leeft, moet in 2015 met de helft zijn teruggebracht. Onder extreme armoede wordt verstaan dat iemand minder dan een dollar per dag te besteden heeft.

Onder invloed van de globalisering lijkt de extreme armoede te zijn teruggedrongen. In 1990 leefde 29% van de wereldbevolking van minder dan een dollar per dag, in 2004 was dit gedaald tot 18%. De vooruitgang is echter ongelijk verdeeld over de wereld. Met name in China en India, de twee economische grootmachten in opkomst, is de armoede sterk gedaald. Ook in de Sub-Sahara is sinds kort sprake van economische groei. Hoewel het percentage extreme armen daar licht daalt, stijgt door de snelle bevolkingsgroei hun absolute aantal.

De welvaart is geografisch oneerlijk verdeeld, maar ook binnen samenlevingen. Veel ontwikkelingslanden kennen een elite die het goed gaat, terwijl daarnaast grote groepen mensen in extreme armoede leven. Mensen op het platteland zijn vaak armer dan

stedelingen. Bovendien geldt dat vrouwen – zeker in ontwikkelingslanden – economisch kwetsbaarder zijn dan mannen. Een belangrijke factor in de bestrijding van armoede is dan ook het terugdringen van economische ongelijkheid binnen een land. In sommige staten wordt wel economische vooruitgang geboekt, maar gaat de situatie van de armsten er ondertussen alleen maar op achteruit. De Wereldbank heeft uitgerekend dat er voor ieder mens vijftien euro per dag beschikbaar zou zijn, als al het geld wereldwijd eerlijk verdeeld zou worden.

Nederland kent geen extreme armoede. Wel is een polarisatie waarneembaar. De kloof tussen de allerarmsten en allerrijksten wordt groter. Het aantal Nederlanders dat een beroep moet doen op de Voedselbanken neemt bijvoorbeeld toe. Aan de andere kant lijkt er geen bovengrens te zitten aan de topinkomens die in het bedrijfsleven en ook in de publieke sector worden betaald.

Venster | Kindersterfte in Bolivia

Ongelijke toegang tot voedsel, onderdak en gezondheidszorg

Bolivia is een van de succesvolste landen in het terugdringen van de kindersterfte. Men heeft de gezondheidszorg voor kinderen tot vijf jaar en voor zwangere vrouwen gratis gemaakt. Kinderen worden ingeënt tegen mazelen, polio, tetanus en kinkhoest. Alleen de Indiaanse bevolking op het platteland wordt minder goed bereikt met dit programma. Mede dankzij de hulp van internationale organisaties zoals Unicef is de kindersterfte in Latijns-Amerika en in Azië met ruim vijftig procent teruggedrongen sinds 1990. Volgens de millenniumdoelstellingen zou de kindersterfte in 2015 wereldwijd met tweederde moeten zijn gedaald. Een land als Bolivia gaat dat waarschijnlijk halen, maar in veel Afrikaanse landen liggen de cijfers minder gunstig, al wordt ook daar vooruitgang geboekt.

Wereldwijd sterven nog altijd jaarlijks ruim negen miljoen kinderen voor hun vijfde levensjaar, voor een aanzienlijk deel aan relatief eenvoudig te bestrijden ziektes als diarree, longontsteking en malaria. Ondervoeding, en daardoor verminderde weerstand, is een factor van belang. Maar ook wordt in veel ontwikkelingslanden niet de hele bevolking bereikt met de basisgezondheidszorg en met inentingsprogramma's. Tekenend is dat in Nederland per 385 inwoners één arts beschikbaar is tegen een verhouding van 1 op 100.000 in

een land als Ethiopië. In Indonesië heeft een kind uit de rijkste twintig procent van de bevolking een viermaal grotere kans zijn vijfde verjaardag te halen dan een kind uit de armste twintig procent. Dat geeft aan dat de toegang tot gezondheidszorg onderdeel uitmaakt van het verdelingsvraagstuk, net zoals dat geldt voor de toegang tot voedsel en tot huisvesting.

Een interessant Nederlands initiatief uit medische kring, ondersteund door een aantal Nederlandse multinationals, is het Health Insurance Fund, een verzekeringsfonds voor inwoners van een aantal Afrikaanse landen. Werknemers van deze bedrijven en hun families kunnen zich aansluiten bij een collectieve ziektekostenverzekering. Dankzij een subsidie op de premie kunnen zij gebruik maken van een basispakket dat ook hiv-remmers dekt. Ondanks deze en soortgelijke inspanningen zal echter het zesde millenniumdoel, het stoppen van de verspreiding van aids, malaria en andere dodelijke ziektes, naar alle waarschijnlijkheid in 2015 niet worden gehaald; dat is althans de verwachting van medische deskundigen. De wereldwijde bestrijding van infectieziekten en andere epidemieën – zeker van ziektes waarvoor nog geen goed vaccin bestaat – is dermate veelomvattend dat nog een lange adem nodig zal zijn.

Venster | Voedselrellen in Indonesië

Voedselschaarste en stijgende prijzen

Begin 2008 braken op verschillende plaatsen in de wereld voedselrellen uit, zoals in Indonesië. Ze waren een reactie op de voedselprijzen die wereldwijd sinds 2005 met 75% omhoog zijn gegaan. Alleen al in 2007 stegen de prijzen van landbouwproducten met gemiddeld 40%. De allerarmsten worden hierdoor het zwaarst getroffen, omdat zij een relatief groot deel van hun inkomen aan voedsel besteden. In Indonesië houdt de regering al jarenlang de prijzen van voedsel kunstmatig laag door subsidies en door marktbeïnvloeding via het opkopen van voedsel. Maar dit programma dreigt aan de prijsstijgingen van geïmporteerd voedsel te bezwijken. Indonesië zou zelfvoorzienend kunnen zijn met bijvoorbeeld de productie van rijst, waarvan de binnenlandse prijs de helft is van die op de wereldmarkt, maar een geplande uitbreiding van het areaal is nog nauwelijks gerealiseerd.

Een aantal ontwikkelingen ligt ten grondslag aan de prijsstijgingen. De belangrijkste oorzaak is de toegenomen welvaart in China en India, waardoor de vraag naar voedsel (vooral vlees) is toegenomen. Tegelijkertijd slokt de vervaardiging van biobrandstoffen een gedeelte van de oogsten op. Bovendien hebben – al dan niet onder invloed van de klimaatveranderingen – recente overstromingen in West-Afrika, extreme droogte in Australië en zware sneeuwstormen in China hun weerslag op de

voedselproductie gehad. Ten slotte is door de dure fossiele brandstoffen het transport van voedsel duurder geworden.

Het wereldvoedselvraagstuk is eigenlijk een verdelingsvraagstuk. Wereldwijd wordt voldoende voedsel geproduceerd voor iedereen. Desondanks zijn negenhonderd miljoen mensen ondervoed, hebben bijna twee miljard mensen voedingsproblemen en worden in de toekomst nog veel meer mensen met hongersnood bedreigd. Het kernprobleem is dat veel mensen als gevolg van armoede, oorlog en complexe handelsstructuren geen toegang hebben tot het voedsel.

In Nederland is voedselschaarste een onbekend begrip geworden, maar in het verleden stak dit probleem wel geregeld de kop op. In 1917 brak in Amsterdam zelfs het aardappeloproer uit, toen de Eerste Wereldoorlog leidde tot aanvoerproblemen en dus tot schaarste aan levensmiddelen. Arbeidersvrouwen plunderden een schip met aardappelvoorraden en later werden ook winkels en pakhuizen bestormd. Er vielen tien doden. Het welvaartspeil is sinds de Tweede Wereldoorlog zo sterk toegenomen dat zulke voedselrellen in ons land ondenkbaar zijn geworden, maar de wereldwijde voedselcrisis kan ook in het Nederlandse beleid tot wendingen leiden. Zo is al de vraag opgeworpen of de teloorgang van landbouwareaal in ons land niet moet worden afgeremd.

Vrede en conflict

De Koude Oorlog is al geruime tijd voorbij, al zijn de verhoudingen tussen de vroegere blokken nog niet in alle opzichten van spanningen ontdaan. De val van de Muur in 1989 deed een golf van optimisme door de wereld gaan. Inmiddels is wel gebleken dat in de nieuwe wereldorde, hoe die ook precies zal uitkristalliseren, het gevaar voor grootschalige conflicten niet geweken is. Het internationale terrorisme schept nieuwe uitdagingen voor de mondiale militaire en politieke samenwerking. En er zijn tal van regionale conflicten die moeilijk te beheersen zijn. De internationale gemeenschap probeert de uitdagingen het hoofd te bieden, maar soms zijn de formele machtsmiddelen niet toereikend of bestaan er verschillen van inzicht tussen belangrijke landen over de oplossing. Als gevolg van schaarste (aan water, energie, voedsel, landbouwgrond) kunnen ook weer nieuwe conflicten ontstaan.

Het beheersen en zo mogelijk oplossen van regionale conflicten, liefst met vreedzame middelen, is voor de wereldgemeenschap van het allergrootste belang. Even belangrijk is het om de menselijke gevolgen van bestaande conflicten, zoals de enorme vluchtelingenstromen die kunnen ontstaan, zo goed mogelijk te ondervangen.

Bij onderwijs voor wereldburgerschap is de problematiek van oorlog en vrede een belangrijk onderwerp. Voor de meeste jongeren in Nederland zijn de wreedheden en het leed van oorlog en geweld gelukkig ver van hun bed. Het is echter van wezenlijk belang hier-

van kennis te hebben, zowel in historisch perspectief (bijvoorbeeld de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog) als wat betreft de wereld van vandaag. Zonder inlevingsvermogen en empathie met slachtoffers dreigt onverschilligheid voor conflicten die ver weg zijn. Wie dergelijke empathie wel heeft, zal eerder de betekenis inzien van conflictbeheersing, van internationale politieke en militaire samenwerking en van de bijdrage die ook ons land kan leveren aan beheersing van conflicten. De basishouding om conflicten – op welke schaal en van welke aard dan ook – zo vreedzaam mogelijk op te lossen, is hierbij uiteraard van belang.

Er zijn drie aspecten gekozen om het thema vrede en conflict te belichten:

- 1** De inzet van *vredestroepen* en andere inspanningen van de internationale gemeenschap om conflicten in de wereld te beheersen. Gekozen venster: de blauwhelmen in Srebrenica.
- 2** De uitdagingen die het *internationale terrorisme* stelt aan de wereldgemeenschap en de verschillende visies die bestaan op manieren om dit vraagstuk aan te pakken. Gekozen venster: aanslag op Twin Towers.
- 3** Het vraagstuk van de *vluchtelingenstromen* die ontstaan bij conflicten, en de inspanningen van buurlanden en van de internationale gemeenschap om de vluchtelingen te helpen. Gekozen venster: Afghaanse vluchtelingen in Pakistan.

Venster | Blauwhelmen in Srebrenica

Inzet van vredestroepen

Nederlandse blauwhelmen in Srebrenica. Als onderdeel van een VN-vredesmacht waren de militairen van Dutchbat belast met de bescherming van de moslimenclave. Die herbergde op dat moment tien keer zoveel inwoners als normaal. Duizenden mannen, vrouwen en kinderen hadden er een veilig heenkomen gezocht, uit angst voor oprukkende Bosnische Serviërs.

De vijandelijkheden waren onderdeel van de Bosnische oorlog, die ontstond toen de regio Bosnië en Herzegovina zich in 1992 onafhankelijk verklaarde. De veelvolkerenstaat Joegoslavië, die tot dan een voorbeeld leek van harmonieus samenleven, begon uiteen te vallen. Bosnische Serviërs betwistten de onafhankelijkheid, riepen zelf de Servische Republiek uit en claimden met wapengekletter en gesteund door Servië grote delen van het land. Op 11 juli 1995 rolden onder bevel van generaal Ratko Mladic Bosnisch-Servische tanks de enclave binnen. De lichtbepapende Dutchbatters zagen geen mogelijkheid de bevolking bescherming te bieden.

Mladic en zijn soldaten deporteerden en vermoordden daarop ongeveer achtduizend moslimmannen en -jongens, de ergste daad van genocide in Europa sinds de Tweede Wereldoorlog. Tot op heden worden massagraven met slachtoffers blootgelegd. De Nederlandse regering liet een onafhankelijk onderzoek uitvoeren naar het drama. Na het verschijnen van dit rapport in 2002

nam het kabinet-Kok de politieke verantwoordelijkheid voor het falen van de Dutchbat-missie op zich en trad af. Het trauma van Srebrenica is zozeer onderdeel van het nationale bewustzijn geworden, dat het is opgenomen in de historische canon. Toch is daarmee geen einde gekomen aan de Nederlandse betrokkenheid bij VN-missies.

De internationale gemeenschap poogt geregeld via de inzet van vredestroepen conflicten te beheersen. Soms onder de vlag van regionale bondgenootschappen, vaker onder de VN-vlag. De Verenigde Naties bezitten geen eigen leger. De manschappen van vredesmacht worden vrijwillig geleverd door lidstaten. De samenstelling van een vredesmacht is zeker geen westerse aangelegenheid. Ook bijvoorbeeld Aziatische en Afrikaanse landen leveren soldaten. De financiering van de meestal kostbare vredesoperaties komt ten laste van de internationale gemeenschap. Niet alle VN-missies hadden succes, maar onder meer in El Salvador en Mozambique leidden interventies tot duurzame vrede. Op veel plekken in de wereld zijn VN-missies actief, bijvoorbeeld in Soedan en op Cyprus, in dat laatste geval zelfs al sinds 1964.

Venster | Aanslag op Twin Towers

Het internationale terrorisme

Tot 11 september 2001 stonden de Twin Towers in New York symbool voor internationale handel en menselijk kunnen. Na de aanslag staat het gapende gat op Manhattan symbool voor terrorisme. Twee verkeersvliegtuigen boorden zich vlak na het begin van de werkdag, met een interval van een kwartier, in de torens. Nog geen uur na de inslag stortte de South Tower in, daarna ook de North Tower. Hoewel veel mensen kans zagen op tijd de torens te verlaten, waren er bijna drieduizend doden te betreuren. Ook stortte een gekaapt vliegtuig op het Pentagon en crashte een vierde vliegtuig in Pennsylvania. In dat geval voorkwamen de passagiers door de kapers te overheersen dat ook dit vliegtuig zijn doel bereikte. De aanslagen waren uitgevoerd door negentien uit het Midden-Oosten afkomstige leden van het islamitische terreurnetwerk Al Qaida.

De gebeurtenissen op '9/11' veroorzaakten wereldwijd een enorme schok en hadden grote gevolgen. De Verenigde Staten beschouwden de aanslagen als een oorlogsverklaring en verklaarden op hun beurt de oorlog aan het terrorisme. Op zoek naar Al Qaida en zijn leider Osama Bin Laden vielen zij Afghanistan binnen. Bovendien werd de oorlog tegen terreur als argument gebruikt om Irak aan te vallen. Naast andere westerse regeringen steunde ook het Nederlandse kabinet-Balkenende die aanval, ondanks binnenlandse kritiek daarop. In

Afghanistan ging Nederland deelnemen aan een wederopbouwmissie, een inzet die van het begin af aan omstreden was en door het hardnekkige verzet van de Taliban een meer militair karakter kreeg dan was voorzien.

Het moslimextremisme duikt ook in Nederland op, zoals de moord op filmmaker Theo van Gogh in 2004 en de bedreigingen van politici als Ayaan Hirsi Ali en Geert Wilders lieten zien. Het aantal extremisten – in Nederland vooral een fenomeen onder jongeren – lijkt echter voorsnog klein te zijn. De terreurdreiging werd nog eens extra voelbaar door de bloedige aanslagen in Madrid op 11 maart 2004. Mede hierdoor, maar ook vanwege integratieproblemen in de praktijk, ontstonden heftige publieke debatten over het gevaar voor Nederland van de fundamentalistische islam. Tegelijk echter is er op allerlei samenlevingsniveaus (in buurten, op scholen, in maatschappelijke organisaties, in cultureel-wetenschappelijke kringen) een constante stroom van initiatieven om het harmonieus samenleven van verschillende bevolkingsgroepen te stimuleren.

Venster | Afghaanse vluchtelingen in Pakistan

Vluchtelingenstromen door conflicten

Pakistan herbergt al ruim twintig jaar zo'n drie miljoen Afghaanse vluchtelingen. Sinds de Russische invasie in 1979 trokken de Afghanen in golven de grens over, eerst verdreven door het oorlogsgeweld, maar later ook door het dictatoriale optreden van de Taliban of de droogte en de slechte economische vooruitzichten. De laatste golf kwam in 2001, na de aanslagen van 11 september en de Amerikaanse reactie daarop.

In Pakistan wonen de Afghanen deels in vluchtelingenkampen aan de grens, deels in de steden. De meesten wonen er nu al meer dan vijftien jaar. Bijna de helft is in Pakistan geboren; deze kinderen en jongeren kennen Afghanistan alleen nog uit de verhalen van hun ouders. Sinds de val van het Taliban-regime eind 2001 werkt de VN-vluchtelingenorganisatie UNHCR aan repatriëring. Pakistan dringt aan op terugkeer van alle vluchtelingen en heeft al een aanzienlijk aantal kampen gesloten. Honderdduizenden zijn inderdaad teruggegaan, maar nog altijd herbergt Pakistan zo'n 2,5 miljoen Afghanen. Zij vinden de terugkeer weinig aantrekkelijk gezien het aanhoudende geweld en de gebrekkig functionerende Afghaanse samenleving.

Wereldwijd zijn naar schatting dertig miljoen mensen op de vlucht. Ruim een derde van hen is over de grens gevlucht, terwijl de rest in het eigen land een goed heenkomen heeft gezocht. Voor die laatste groepen

bestaat vaak nauwelijks aandacht. Vluchtelingen in buurlanden worden in kampen samengebracht onder de hoede van de UNHCR, waarbij vaak uit allerlei landen noodhulp toestroomt. Voor de langere termijn is dergelijke hulp echter geen oplossing. Niet alleen in Pakistan, maar ook in Afrika en in het Midden-Oosten blijken kampementen soms een welhaast permanent karakter te krijgen. De met oorlogen en etnisch-religieuze conflicten samenhangende vluchtelingenproblematiek is moeilijk oplosbaar.

Nederland biedt alleen toegang aan vluchtelingen die in eigen land persoonlijke vervolging te vrezen hebben, volgens het wereldwijd gehanteerde Vluchtelingenverdrag van Genève uit 1951. Dreiging van oorlogsgeweld is geen grond voor erkenning. Wel participeert ons land in het uitnodigingenbeleid van UNHCR. Deze organisatie selecteert in de kampen vluchtelingen die bijvoorbeeld vanwege trauma's in aanmerking komen voor opvang in het veilige Westen. Nederland is een van de opvanglanden in het kader van deze regeling en inviteert jaarlijks vijfhonderd vluchtelingen, een fractie overigens van de stroom mensen die zich spontaan als asielzoeker in Nederland meldt.

Thema 8 | Mondiale betrokkenheid

Mondiale betrokkenheid

In de open en samenhangende wereld van vandaag, waarin gebieden sterk van elkaar afhankelijk zijn en waarin we dagelijks via de media vernemen wat elders gebeurt, is mondiale betrokkenheid welhaast onontkoombaar. Het jezelf afschermen voor informatie over internationale ontwikkelingen leidt juist eerder tot reflexen van angst en wantrouwen. Maar hoe geef je die mondiale betrokkenheid handen en voeten? Welke handelingsmogelijkheden zijn er voor wereldburgers?

De Verenigde Naties zijn geen wereldregering, maar vormen wel een verband waarin landen, maatschappelijke organisaties en soms ook grote bedrijven samenwerken om de internationale ontwikkeling in goede banen te leiden. Als burgers van ons eigen land kunnen we kritisch volgen hoe onze regering zich opstelt in internationale samenwerking. We kunnen ook steun verlenen aan organisaties die zich voor ontwikkeling, milieu of mensenrechten op wereldschaal inzetten. Verder kunnen we proberen ons bewust te zijn van onze dagelijkse keuzes op het vlak van consumptie en levensstijl (bijvoorbeeld de mogelijkheid *fair trade*-producten te kopen of het energiegebruik te verminderen).

In het onderwijs voor wereldburgerschap moet ook aan de orde komen hoe iedereen in het eigen leven omgaat met de uitwerking van mondiale betrokkenheid. Hoe komen we aan informatie en is die informatie niet eenzijdig? Welke voorbeelden zijn er van lokale of internationale groepen mensen die zich voor ontwikkeling,

mensenrechten of duurzaamheid inzetten en op welke manieren boeken zij successen? Hoe gaan we om met schuldgevoel en hoe creëren we voor onszelf zinvolle manieren van betrokkenheid? De bespreking van zulke vragen is van groot belang om tot een afgewogen bepaling te kunnen komen van de eigen positie en ambities als wereldburger.

Er zijn drie aspecten gekozen om het thema wereldburgerschap te belichten:

- 1** De *internationale politieke gemeenschap* en de activiteiten die deze onderneemt om vraagstukken van ontwikkeling, veiligheid, duurzaamheid en mensenrechten aan te pakken. Gekozen venster: de Verenigde Naties.
- 2** De mogelijkheden om als burger van de wereld via *consumptie en levensstijl* een persoonlijke bijdrage te leveren aan bestrijding van armoede, een schoner milieu of een betere naleving van mensenrechten. Gekozen venster: keurmerk Max Havelaar.
- 3** De *rol van moderne media*, met name televisie en internet, als vensters op de wereld waardoor burgers zich een onderbouwde mening kunnen vormen over internationale ontwikkelingen, waarbij ze echter op hun hoede moeten zijn voor de culturele en politieke inkleuring van de beeldvorming via zulke media. Gekozen venster: Al Jazeera.

Venster | Verenigde Naties

De internationale politieke gemeenschap

Het hoofdkantoor van de Verenigde Naties (VN) staat aan de East River in New York. De organisatie is direct na de Tweede Wereldoorlog tot stand gekomen als opvolger van de vooroorlogse Volkerenbond. De 51 oprichtende staten hoopten zo de voorwaarden te scheppen voor een blijvende wereldvrede. Daarnaast wilden ze een internationaal platform creëren voor het verlenen van humanitaire hulp en de verdediging van mensenrechten. Het Handvest van de VN erkent de soevereine gelijkwaardigheid van staten en verbiedt het gebruik van geweld in internationale relaties.

Momenteel telt de intergouvernementele organisatie 192 lidstaten. Daarmee is vrijwel elk internationaal erkend, onafhankelijk land lid van de organisatie. Besluiten worden genomen in de Algemene Vergadering, waarin alle lidstaten vertegenwoordigd zijn, of in de Veiligheidsraad. Dit laatste orgaan is de hoogste bestuurslaag en bevat naast tien wisselende leden ook vijf permanente leden die beschikken over vetorecht (Verenigde Staten, Rusland, China, Frankrijk en Verenigd Koninkrijk). Daarnaast maken tal van gespecialiseerde organisaties deel uit van het VN-apparaat, waaronder het kinderfonds Unicef, de culturele en wetenschappelijke instelling Unesco, de Wereldvoedselorganisatie en de Wereldgezondheidsorganisatie.

Ook Nederland herbergt enkele VN-instellingen.

In Den Haag zetelt sinds 1946 het Internationaal Gerechtshof dat juridische geschillen tussen staten behandelt. In 2002 werd hier bovendien het Internationaal Strafhof gevestigd, dat formeel onafhankelijk is maar wel nauw met de Verenigde Naties samenwerkt. Dit laatste hof kan personen vervolgen wegens genocide, oorlogsmisdaden en misdaden tegen de menselijkheid. Beide lichamen zijn belangrijk ter verdere ontwikkeling van het internationale recht, dat minder dan nationale rechtsstelsels de beschikking heeft over sancties.

Sinds de oprichting hebben de doelstellingen van de VN nog niets aan betekenis ingeboet. Het belang van internationale samenwerking op politiek, economisch, cultureel en wetenschappelijk terrein, het versterken van de internationale rechtsorde en het zorgen voor internationale vrede en veiligheid is alleen maar toegenomen. Ondanks teleurstellingen hebben de VN veel bereikt, onder meer op het terrein van mensenrechten, gezondheidszorg, landbouw, infrastructuur en economische ontwikkeling. Wel wordt de roep om hervorming van de organisatie steeds sterker. Vanwege geldgebrek, maar ook vanwege de overmaat aan bureaucratie laat de effectiviteit nogal eens te wensen over.

Venster | Keurmerk Max Havelaar

Consumptie en levensstijl

Het Max Havelaar-keurmerk is oorspronkelijk in het leven geroepen om koffie te certificeren die tegen een voor producenten gunstige prijs op de markt wordt gebracht. Het initiatief kwam in 1988 tot stand in overleg tussen Mexicaanse koffieboeren en een Nederlandse hulporganisatie. De naam van het keurmerk is ontleend aan het boek *Max Havelaar* (1860) van Multatuli, waarin de misstanden als gevolg van het koloniale bewind in Nederlands-Indië aan de kaak werden gesteld.

Inmiddels is het label niet meer alleen verbonden aan koffie. Max Havelaar is nu de naam van hét Nederlandse *fair trade-keurmerk* voor voedsel. Het keurmerk garandeert dat organisaties van kleine boeren of plantages in ontwikkelingslanden een eerlijke prijs voor hun product hebben gekregen. Door het kopen van *fair trade-producten* kunnen consumenten via hun levensstijl een persoonlijke bijdrage leveren aan een eerlijker verdeling van de welvaart, maar ook aan een schoner milieu of een betere naleving van de mensenrechten.

Dit bewuste consumptiegedrag is, naast de verlening van hulp, evenzeer een pijler van de ontwikkelingssamenwerking. Een dergelijke 'doe-het-zelf ontwikkelingshulp' past in een trend, waarbij burgers de verantwoordelijkheid voor een betere wereld niet afschuiven op de staat, kerk of hulpverleningsorganisaties, maar zelf verantwoording nemen voor hun

gedrag en het effect daarvan. Onderdeel van die trend zijn ook particuliere stichtingen, scholen, ziekenhuizen, sportclubs of vriendengroepen die eigen ontwikkelingsprojecten opzetten.

In het bedrijfsleven is een trend gaande naar maatschappelijk verantwoord ondernemen, waarbij men zich rekenschap geeft van de invloed van de eigen bedrijfsvoering op duurzaamheid en op de ontwikkelingsmogelijkheden van de bevolking in de landen waar men actief is. Via het initiatief Global Compact uit 2000 streven de Verenigde Naties ernaar bedrijven te koppelen aan overheden en maatschappelijke organisaties ter bereiking van tien doelen, die gaan over het verbeteren van mensenrechten, arbeidsvoorwaarden, het milieu en het tegengaan van corruptie. Al vierduizend organisaties hebben zich hierbij aangesloten. Een vergelijkbaar Nederlands initiatief wordt gevormd door de zogeheten Akkoorden van Schokland. Daarin verbinden meerdere organisaties zich aan het realiseren van concrete doelen op het vlak van ontwikkelingssamenwerking. Dit is in gang gezet door de Nederlandse regering.

Venster | Al Jazeera

De rol van moderne media

Niet alleen de economie globaliseert, ook de media maken zo'n ontwikkeling door. Lange tijd stond het Amerikaanse tv-station CNN daar symbool voor. Inmiddels zijn andere spelers op de markt gekomen, zoals BBC World en Al Jazeera. Dit Arabische televisienetwerk heeft zijn hoofdkantoor in Qatar en is volgens eigen zeggen "de enige politiek-onafhankelijke televisiezender van het Midden-Oosten". De zender begon zijn uitzendingen in 1996, het jaar dat de Arabische uitzendingen van BBC World te maken kregen met Saoedische censuur. Ten tijde van de tweede Golfoorlog was Al Jazeera een belangrijke nieuwsbron, omdat men een verslaggever in Irak had zitten. Wereldwijde bekendheid verwierf de zender door het uitzenden van verschillende videoboodschappen van Bin Laden. Bij de Amerikaanse regering viel dit niet in goede aarde, maar Al Jazeera zag het als neutrale journalistiek.

Tot de komst van Al Jazeera werd het internationale medialandschap gedomineerd door westerse televisienetwerken. De Arabische zender zorgde ervoor dat burgers in het Midden-Oosten en in andere werelddelen voor hun nieuwsgaring niet meer uitsluitend afhankelijk waren van nieuws dat (onvermijdelijk) vanuit westers perspectief wordt gebracht. Bovendien kregen de mensen in het Midden-Oosten toegang tot een Arabische nieuwszender die niet door de overheid gecontroleerd werd.

De media spelen een doorslaggevende rol in de beeldvorming van mensen. Omdat het voor kranten en radio- en televisiestations onbetaalbaar is om in elk land een correspondent te plaatsen, maken zij gebruik van persbureaus. Grote westerse persbureaus als Reuters, AP en AFP hadden daardoor vanouds een stevige invloed op de beeldvorming. Sinds de opkomst van internet is het medialandschap een stuk diverser geworden. Vooral jongeren maken bij hun wereldoriëntatie in toenemende mate gebruik van internet. Weblogs van burgers uit de hele wereld geven de mogelijkheid rechtstreeks in andere huiskamers te kijken. In landen met een beperkte persvrijheid zoals China worden de uiterste grenzen van internet door burgers verkend en benut. Zo geven de nieuwe media kansen voor 'burgerjournalistiek' en voor internationale uitwisseling van beelden, observaties en meningen op een schaal die ongekend is in de geschiedenis.

Bijlagen

Bijlage 1 | Noten

Bijlage 2 | Geraadpleegde literatuur

Bijlage 3 | Opdracht aan de commissie

Bijlage 4 | Samenstelling commissie en consultaties

Bijlage 5 | Verantwoording fotografie

Bijlage 1

Noten

- 1 In 2006 verscheen de eerste rapportage van de canoncommissie, die bestond uit een achtergronddocument (deel A) en het eigenlijke canonvoorstel met de vensters (deel B). Deel C kwam uit in 2007 en gaf een reactie op het inmiddels gevoerde debat over het canonvoorstel.
- 2 De redevoering van prinses Máxima is na te lezen op www.koninklijkhuis.nl onder Actueel resp. Toespraken. In het maatschappelijk debat over de toespraak speelde publicist en hoogleraar Paul Scheffer een grote rol, die in zijn boek *Het land van aankomst* juist pleit voor nieuwe vormen van “nationale binding” (Scheffer 2007).
- 3 Wetenschappelijke Raad 2007, p. 24.
- 4 Zie bijvoorbeeld het debat tussen Amartya Sen en Kwame Appiah in Gorelick 2006. De geo-ethische basis-houding van wereldburgerschap is onder meer besproken in Stoddard & Cornwell 2003.
- 5 Van der Lelij e.a. 2008. Enkele andere recente studies van Motivaction op dit vlak zijn: Lampert e.a. 2007, Van der Lelij e.a. 2007, Metaal en Van der Lelij 2007. Deze rapporten zijn te raadplegen op www.ncdo.nl onder ‘Ons kenniscentrum’ (zowel samenvattingen als complete teksten).
- 6 Dekker & De Hart 2005.
- 7 Wetenschappelijke Raad 2007, p. 24.
- 8 Zie het bekende essay ‘Patriotism and cosmopolitanism’ van Martha Nussbaum (1994). De aangehaalde mening van jongeren is beschreven in Beneker & Van der Vaart 2008, p. 5.
- 9 Een dergelijke tweedeling in de samenleving als gevolg van neoliberale globalisering is onder meer goed beschreven door Baumann (1999). In Nederland is de kwestie bijvoorbeeld aan de orde gesteld door Thomas von der Dunk (2004) en Rein Heijne (2006).
- 10 North-South Centre 2005. Voor het onderzoek onder basisschoolleerlingen zie Zondervan 2007.
- 11 Zie het onderzoek van Meerman (2007).
- 12 Een recent SCP-rapport met veel gegevens over maatschappelijke participatie is Bijl e.a. 2007 (hoofdstuk 7). Over praktisch idealisme verscheen Van den Berg & Koers 2003. Over het onderwerp woedde een verhit debat in *NRC Handelsblad* en *De Volkskrant* in 2005; zie bijvoorbeeld Nieuwenhuis 2005.
- 13 Van der Velden 2007.
- 14 Voor een grondige en multidisciplinaire analyse van het begrip wereldburgerschap zie Dower & Williams 2002.
- 15 Armstrong 2006.
- 16 John Urry (1999) stelt hierover een aantal indringende vragen. Bijvoorbeeld: als burgerschap bestaat bij de gratie van insluiting en uitsluiting, staan wereldburgers dan tegenover bewoners van de wereld die zich geen wereldburger ‘voelen’?
- 17 Over ethiek in een globaliserende wereld zie Singer 2002.
- 18 Dekker & De Hart 2005, p. 80.
- 19 Welke actoren mogelijk ‘wereldburger’ genoemd kunnen worden en welke logische en inhoudelijke problemen vastzitten aan zulke opgerekte ideeën van burgerschap, is onder meer besproken in Beneker & Van der Vaart 2006.
- 20 Enkele voorbeelden uit *Citizenship Studies* moeten hier volstaan. Nyers (2004) gaat in op wat de huidige preoccupatie met veiligheid voor burgerschap betekent. Dean (2004) bespreekt de ongemakkelijke relatie tussen solidariteit en marktdenken in het Europese denken over burgerschap, in het bijzonder in Groot-Brittannië. Het debat over wat wereldburgerschap zou kunnen inhouden, is onder meer te vinden bij Arneil 2007, Bowden 2003 en Schattle 2005.
- 21 Kernleerplan Leren voor Duurzame Ontwikkeling in Remmers 2007. Voor burgerschapsvorming zie bijvoorbeeld Eijsackers 2006. Over media-educatie: Raad voor Cultuur 2005, Ministerie van OCW 2006.
- 22 De website www.globaleslernen.de bevat een schat aan bronnen en suggesties voor en wetenschappelijke literatuur over *Globales Lernen* in het Duitse taalgebied in Europa.
- 23 Tye 2003. Kenneth Tye verzond vragenlijsten naar 100 landen en kreeg een respons uit 52 landen.
- 24 Tye 2003, p. 166.
- 25 Zulke overeenkomsten in het denken over *global education* zijn onder meer aangetoond door Hicks (2003) en Kirkwood (2001).
- 26 Hanvey 1976.
- 27 Hicks 2003, p. 271. De categorieën van Oxfam zijn ook aan deze auteur ontleend, p. 272.
- 28 Het is tevens interessant dat bij *global education* op Amerikaanse scholen de rol van het eigen land in de wereld veel meer ter sprake komt dan op Britse of Canadese scholen. Voor meer verschillen tussen de drie landen in de toonzetting van het mondiale onderwijs op hun scholen, zie Pike 2000.
- 29 Hicks 2003, p. 271.
- 30 De term kritisch-democratisch burgerschap is ontleend aan Veugelers 2003. Vanuit andere burgerschapsstijlen, zoals calculerend burgerschap, liggen dergelijke waarden en houdingen minder voor de hand. Het kritisch-

democratisch burgerschap heeft niet alleen binnen ideële maatschappelijke organisaties een sterke traditie, maar ook in de West-Europese samenlevingen als geheel.

- 31 Oxfam 2006, p. 7.
- 32 Case 1993.
- 33 Dit geldt bijvoorbeeld voor Huckle (2002) en Hicks (2003).
- 34 Oxfam 2006, p. 6.
- 35 Zie bijvoorbeeld Nordgren 2002.
- 36 Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap 2004.
- 37 www.kleurbekennen.be.
- 38 Voor de theorievorming en conceptontwikkeling van *Globales Lernen* zie bijvoorbeeld Trisch 2005, Scheunpflug 2008 en Kramer 2008. De Oostenrijkse situatie is onder meer beschreven door Hartmeyer (2008).
- 39 DEA 2001.
- 40 *The Guardian*, 29 april 2008.
- 41 Zie QCA 2007a en b.
- 42 Enkele publicaties in dit verband zijn QCA 2007c, DfES 2004 en DfID 2005.
- 43 Zie bijvoorbeeld Andreotti 2007. Het theoretische en inhoudelijke debat over *global citizenship education* is overigens sterk internationaal; zie bijvoorbeeld ook Roman 2003.
- 44 Zie bijvoorbeeld Davies e.a. 2005, Marshall 2005 en Ibrahim 2005.
- 45 Deze uitgangspunten zijn aardig bijeengezet in de samenvatting van deel A van het rapport van de Commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon (2006), pp. 12-13.

Bijlage 2

Geraadpleegde literatuur

- Andreotti, V., *The contributions of postcolonial theory to development education*. Londen: DEA, 2007.
- Armstrong, C., Global civil society and the question of global citizenship. In: *Voluntas*, 17 (2006), pp. 349-357.
- Arneil, B., Global citizenship and empire. In: *Citizenship Studies*, 11 (2007) 3, pp. 301-328.
- Baumann, Z., *Globalization. The human consequences*. Cambridge: Polity Press, 1999.
- Beneker, T. & R. van der Vaart, Global citizenship and development. In: P. van Lindert e.a. (red.), *Development matters: geographical studies on development process and policies*, pp. 127-138. Utrecht: Faculteit Geowetenschappen Universiteit Utrecht, 2006.
- Beneker, T., M. van Stalborch & R. van der Vaart, *Wereldburgerschap in het onderwijs. NCDO-visiedocument*. Amsterdam: NCDO, 2008.
- Berg, N. van den & S. Koers, *Praktisch idealisme. Handboek voor de beginnende wereldverbeteraar*. Amsterdam: Podium, 2003.
- Bijl, R., J. Boelhouwer & E. Pommer (red.), *De sociale staat van Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2007.
- Bowden, B., The perils of global citizenship. In: *Citizenship Studies*, 7 (2003) 3, pp. 349-362. Business for Diplomatic Action, *World citizens guide*. Z.p. z.j. (zie www.businessfordiplomaticaction.org).
- Case, R., Key elements of a global perspective. In: *Social Education*, 57 (1993) 6, pp. 318-325. Commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon, *Entoen.nu. De canon van Nederland. Delen A en B*. Den Haag: Ministerie van OCW, 2006. Commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon, *Entoen.nu en verder. De canon van Nederland. Deel C*. Den Haag: Ministerie van OCW, 2007.
- Davies, I., M. Evans & A. Reid, Globalising citizenship education? A critique of 'global education' and 'citizenship education'. In: *British Journal of Educational Studies*, 53 (2005) 1, pp. 66-89.
- DEA, *Citizenship education: the global dimension. Guidance for key stages 3 and 4*. Londen: DEA, 2001.
- Dean, H., Popular discourse and the ethical deficiency of 'third way' conceptions of citizenship. In: *Citizenship Studies*, 8 (2004) 1, pp. 65-82.
- Dekker, J. & J. de Hart (red.), *De goede burger. Tien beschouwingen over een morele categorie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2005.
- DfES, *Putting the world into world-class education. An international strategy for education, skills and children's services*. Nottingham: Department for Education and Skills, 2004.
- DfID, *Developing the global dimension in the school curriculum*. Glasgow: Department for International Development, 2005.
- Dower, N. & J. Williams (red.), *Global citizenship: a critical reader*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2002.
- Dunk, Th. von der, De wereldburger van niets. In: *Vrij Nederland*, 2 oktober 2004.
- Eijsackers, L., *Actief burgerschap: good practices in scholen. Aanvulling*. Den Bosch: KPC Groep, 2006.
- Gorelick, M., The idea of global citizenship. In: *UN Chronicle*, 43 (2006) 2. *Guardian, The*, Think global. Speciaal katern uitgegeven in samenwerking met DEA en DfID, 29 april 2008 (te downloaden op: education.guardian.co.uk/thinkglobal).
- Hanvey, R., *An attainable global perspective*. New York: Center for Global Perspectives in Education, 1976.
- Hartmeyer, H., Globales Lernen in Österreich: Entwicklungen und Perspektiven. In: VENRO (2008).
- Heijne, R., *Wereldburgerschap: het ei van Erasmus. Essay*. Rotterdam: Stichting Huis van Erasmus, 2006 (zie www.huisvanerasmus.nl).
- Hicks, D., Thirty years of global education: a reminder of key principles and precedents. In: *Educational Review*, 55 (2003) 3, pp. 265-275.
- Huckle, J., Time to get real. In: *Development Education Journal*, 9 (2002) 1.
- Ibrahim, T., Global citizenship education: mainstreaming the curriculum? In: *Cambridge Journal of Education*, 35 (2005) 2, pp. 177-194.
- Kirkwood, T., Our global age requires global education: clarifying definitional ambiguities. In: *The Social Studies*, januari/februari 2001, pp. 10-15.
- Kramer, G., Was ist und was will 'Globales Lernen'? In: VENRO (2008).
- Lampert, M., B. van der Lelij & S. van Duijn, *Barometer internationale samenwerking 2007. Jongeren*. Onderzoek uitgevoerd in opdracht van NCDO. Amsterdam: Motivaction, 2007.
- Lelij, B. van der e.a., *Opvattingen over ontwikkelingsamenwerking, duurzame ontwikkeling en mensenrechten*. Onderzoek uitgevoerd in opdracht van NCDO. Amsterdam: Motivaction, 2007.
- Lelij, B. van der e.a., *Barometer internationale samenwerking 2008. Trends en ontwikkelingen*. Onderzoek uitgevoerd in opdracht van NCDO. Amsterdam: Motivaction, 2008.
- Mahlstedt, A., *Global citizenship education in practice: an exploration of teachers in the United World Colleges*. Stanford: Stanford University, 2003.

- Marshall, H., Developing the global gaze in citizenship education: exploring the perspectives of global education NGO workers in England. In: *International Journal of Citizenship and Teacher Education*, 1 (2005) 2, pp. 76-92.
- Meerman, M., *Derde wereld in beeld*. Onderzoek uitgevoerd in opdracht van NCDO. Rotterdam: Brighter World, 2007.
- Metaal, S. & B. van der Lelij, *Kennis, perceptie en informatiebehoefte van Nederlanders op het gebied van ontwikkelingsamenwerking*. Onderzoek uitgevoerd in opdracht van NCDO. Amsterdam: Motivaction, 2007.
- Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Decreet inzake ontwikkelingseducatie. In: Belgisch *Staatsblad/Moniteur Belge*, 14 juni 2004.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, Notitie mediawijsheid: *burgerschap in de informatiemaatschappij*. Den Haag: Ministerie van OCW, 2006.
- Nieuwenhuis, E., Feestend verbeteren wij de wereld. In: *NRC Handelsblad*, 19 november 2005.
- Nordgren, R., Globalization and education: what students will need to know and be able to do in the global village. In: *Phi Delta Kappan*, december 2002, pp. 318-321.
- North-South Centre, *Global education in the Netherlands*. The European global education peer review process. National report on the Netherlands. Lissabon: North-South Centre of the Council of Europe, 2005.
- Nussbaum, M., Patriotism and cosmopolitanism. In: *The Boston Review*, 19 (1994) 5.
- Nyers, P., Introduction: what's left of citizenship? In: *Citizenship Studies*, 8 (2004) 3, pp. 203-215.
- Osler, A. & K. Vincent, *Citizenship and the challenge of global education*. Stoke-on-Trent: Trentham Books, 2002.
- Osler, A. & H. Starkey, *Changing citizenship: democracy and inclusion in education*. New York: Open University Press, 2005.
- Oxfam, *Education for global citizenship. A guide for schools*. Oxford: Oxfam, 2006.
- Pike, G., Global education and national identity: in pursuit of meaning. In: *Theory into Practice*, 39 (2000) 2.
- QCA, *Citizenship. Programme of study for key stage 3 and attainment target*. Londen: Qualifications and Curriculum Authority, 2007a.
- QCA, *Citizenship. Programme of study for key stage 4 and attainment target*. Londen: Qualifications and Curriculum Authority, 2007b.
- QCA, *The global dimension in action. A curriculum planning guide for schools*. Londen: Qualifications and Curriculum Authority, 2007c.
- Raad voor Cultuur, *Mediawijsheid: de ontwikkeling van nieuw burgerschap*. Den Haag: Raad voor Cultuur, 2005.
- Remmers, T., *Duurzame ontwikkeling is leren vooruitzien. Kernleerplan Leren voor Duurzame Ontwikkeling, funderend onderwijs 4-16 jaar*. Enschede: SLO, 2007.
- Roman, L.G., Education and the contested meanings of 'global citizenship'. In: *Journal of Educational Change*, 4 (2003), pp. 269-293.
- Schattle, H., Communicating global citizenship: multiple discourses beyond the academy. In: *Citizenship Studies*, 9 (2005) 2, pp. 119-133.
- Scheffer, P., *Het land van aankomst*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2007.
- Scheunpflug, A., Die konzeptionelle Weiterentwicklung des Globalen Lernens. Die Debatten der letzten zehn Jahre. In: VENRO (2008).
- Singer, P., *Eén wereld. Ethiek in een tijd van globalisering*. Rotterdam: Lemniscaat, 2002.
- Stoddard, E.W. & G.H. Cornwell, Peripheral visions: towards a geoethics of citizenship – perspectives. In: *Liberal Education*, zomer 2003.
- Trisch, O., *Globales Lernen. Chancen und Grenzen ausgewählter Konzepte. Eine theoretische Aufarbeitung*. Oldenburg: Universität Oldenburg, 2005.
- Tye, K., Global education as a worldwide movement. In: *Phi Delta Kappan*, oktober 2003, pp. 165-168.
- Urry, J., Globalization and citizenship. In: *Journal of World-Systems Research*, 5 (1999) 2, pp. 311-324.
- Velden, F. van der (red.), *Wereldburgerschap. Handreikingen voor vergroting van betrokkenheid bij mondiale vraagstukken*. Assen: Van Gorcum, 2007.
- VENRO, *Jahrbuch Globales Lernen 2007/2008*. Bonn: Verband Entwicklungspolitik Deutscher Nichtregierungs-Organisationen, 2008.
- Veugelers, W., *Waarden en normen in het onderwijs. Zingeving en humanisering: autonomie en sociale betrokkenheid*. Oratie. Utrecht: Universiteit voor Humanistiek, 2003
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Identificatie met Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007.
- Zondervan, I., *Jonge wereldburgers. Kinderen over de wereld om hen heen*. Onderzoek uitgevoerd in opdracht van NCDO. Amsterdam: Motivaction, 2007.

Bijlage 3

Opdracht aan de commissie

Project Canon voor Wereldburgerschap

Het project is in juni 2007 geïnitieerd door NCDO en de Faculteit Geowetenschappen van de Universiteit Utrecht. Daarbij is het volgende projectplan vastgesteld.

Doelstelling

Het project heeft als doelstelling:

- Ontwikkeling van een canon voor wereldburgerschap.
- Bijdragen aan het versterken van de aandacht voor wereldburgerschap in het reguliere onderwijs via de ontwikkeling van de canon.

Achtergrond

De historische en culturele canon van Nederland van de commissie-Van Oostrom is gunstig ontvangen. De canon voldoet blijkbaar aan een breed gevoelde behoefte aan overzichtelijkheid en het maken van keuzes. Met een vijftigtal zogeheten ‘vensters’ wordt aangegeven wat Nederlanders toch in elk geval zouden moeten weten van hun nationale geschiedenis. De vensters bieden een icoon (een persoon, een plek, een gebeurtenis) met behulp waarvan belangrijke onderwerpen uit de Nederlandse geschiedenis kunnen worden verkend. De canon is open (kan desgewenst na een aantal jaren worden aangepast).

Bij het bevorderen van wereldburgerschap in het Nederlandse onderwijs zou het instrument van een canon ook heel dienstig kunnen zijn. Een lijst van 20 tot 25 vensters zou scholen en lerarenopleidingen houvast kunnen bieden. Het gaat dan om iconen die samen een goed overzicht vormen van wat Nederlanders – als wereldburgers – in elk geval van de wereld zouden moeten weten. Door de beperking tot 20 à 25 vensters ontstaat de mogelijkheid om in scholen serieuze aandacht te geven aan elk van de onderwerpen: in de zin van kennismaking, gedachtevorming, verdieping.

Vanuit het perspectief van scholen is ‘wereldburgerschap’ een van de zeer vele aandachtsvelden die in het onderwijs een plaats zouden moeten krijgen. De inhoudelijke basis van wereldburgerschap is in principe erg uitgebreid en moeilijk af te bakenen. Het gaat immers om ontwikkeling, duurzaamheid, mensenrechten, vrede & veiligheid, en zo

meer. Er zitten tal van dimensies aan: historisch, geografisch, politiek, cultureel, economisch en ga zo maar door. Deze breedheid maakt het voor scholen moeilijk om aan wereldburgerschap op een overtuigende manier vorm te geven. Een weloverwogen canon met een beperkt aantal vensters zou een uiterst nuttig handvat kunnen zijn. Het is dan wel van belang dat de canon op overtuigende en aantrekkelijke wijze naar de scholen en opleidingen wordt gebracht.

Het woord 'canon' is aan inflatie onderhevig. Na het succes van de commissie-Van Oostrom is er een ware proliferatie van canoninitiatieven (lokaal, regionaal, voor kunst, etc). Het is dan ook maar de vraag of bij een canon voor wereldburgerschap het woord 'canon' moet worden gehanteerd. In deze fase van het project gebruiken we nog wel deze term, maar bij de realisatie is het misschien beter het woord te vermijden.

Beoogd resultaat

- Samenstelling van een canoncommissie van maximaal acht leden.
- Organisatie van vijf bijeenkomsten van deze commissie.
- Verslaglegging van de bijeenkomsten.
- Rapport van ongeveer 50 à 75 pagina's, bestaande uit verantwoording, presentatie van de canon, twee pagina's uitwerking per venster en suggesties voor implementatie.
- De canoncommissie levert uiterlijk eind 2008 dit rapport aan, digitaal. De uitgave wordt verzorgd door NCDO.
- De commissie levert ook een idee voor een canonposter aan.

Instelling en werkwijze commissie

Om te komen tot een canon voor wereldburgerschap zal in de periode september 2007 tot november 2008 een betrekkelijk kleine commissie aan de slag gaan. Vanuit de Universiteit Utrecht nemen Rob van der Vaart en Tine Beneker respectievelijk het voorzitterschap en het secretariaat op zich. Hierdoor zijn de lijnen tussen voorzitter en secretaris kort, hetgeen het proces positief zal beïnvloeden. Vanuit NCDO participeert Mariëtte van Stalborch in de commissie. NCDO staat garant voor publicatie en publiciteit van het rapport. De commissie bestaat uit maximaal acht leden. Drie ervan liggen bij voorbaat vast (Rob van der Vaart, Tine Beneker en Mariëtte van Stalborch). De overige leden worden aangezocht uit de volgende sectoren: journalistiek, docenten, lerarenopleiders, deskundigen burgerschap, migrantenorganisaties.

Van de commissieleden wordt het volgende verwacht:

- Het bijwonen van vijf vergaderingen van drie uur – actief meedenken tijdens de vergaderingen, vooraf stukken lezen, ontwerp teksten voor het eindrapport van commentaar voorzien, bereidheid om na zomer 2008 een rol te spelen in de disseminatie van de canon.
- Een positieve grondhouding ten aanzien van het idee van een canon voor wereldburgerschap.

De commissie heeft de volgende taken:

- Een canon voor wereldburgerschap ontwikkelen bestaande uit 20 of 25 vensters, voorzien van een verantwoording en een uitwerking bij elk van de vensters.
- Voorstellen ontwikkelen voor de implementatie van de canon vanaf december 2008.
- Zorgdragen voor voldoende draagvlak voor de canon, via het consulteren van belanghebbenden binnen en buiten het onderwijsveld.

De commissie zal zich in ieder geval over de volgende onderwerpen buigen:

- Wereldburgerschap kan worden opgevat als de internationale dimensie van de betrokkenheid van burgers bij de samenleving. Wereldburgerschap heeft niet alleen een kennisdimensie, maar ook dimensies als betrokkenheid, houding en praktisch handelen (zie visiedocument NCDO). De canon zal echter de invalshoek hebben van inhoudelijke vensters, die in scholen en opleidingen uiteraard de mogelijkheid bieden discussies aan te gaan of betrokkenheid te vergroten. Hoe in de klas om te gaan met de vensters – de didactiek van wereldburgerschap – is echter niet het primaire aandachtsveld van de commissie.
- De doelgroepen voor de canon worden duidelijk afgebakend. Het onderwijs staat centraal: primair en voortgezet onderwijs, evenals de lerarenopleidingen.
De inhoudelijke dimensies van wereldburgerschap zoals omschreven in het visiedocument van NCDO krijgen in ieder geval aandacht.

- Als eindproduct levert de commissie een rapport af van ongeveer 50 à 75 pagina's, bestaande uit verantwoording, presentatie van de canon, twee pagina's uitwerking per venster en suggesties voor implementatie. De uitwerking per venster geeft een korte inhoudelijke toelichting waarin ook het belang van het venster voor wereldburgerschap duidelijk wordt, plus onderwijs suggesties (aansluiting bij schoolprogramma's, mogelijkheden voor verbreding en verdieping van het venster, websites, musea, jeugdliteratuur, beschikbaar aanvullend materiaal). De commissie levert op 30 juni 2008 kopij aan voor het eindrapport, maar doet niet zelf de opmaak of verwerving van beeldrechten (voor de iconen). De commissie levert ook een idee aan voor een canonposter.

Bijlage 4

Samenstelling commissie en consultaties

Samenstelling van de commissie

Rob van der Vaart (UU, voorzitter)

Tine Beneker (UU, secretaris)

Anouk Adang (Baarnsch Lyceum en UU)

Annemies Broekgaarden (Tropenmuseum Junior)

Hans Palings (Fontys Hogeschool Tilburg)

Mariëtte van Stalborch (NCDO)

Annelies Zoomers (UU)

Rob van der Vaart (voorzitter) is verbonden aan de Universiteit Utrecht als *dean* van het University College Utrecht (UCU) en als hoogleraar sociale geografie bij de faculteit Geowetenschappen. Hij houdt zich al jaren bezig met duurzame ontwikkeling, mondiale vorming en internationalisering & het onderwijs. Hij was nauw betrokken bij de herziening van de eindexamenprogramma's aardrijkskunde voor havo en vwo. Ook was hij lid van de commissie-Van Oostrom die de Canon van Nederland opstelde.

Tine Beneker (secretaris) is docent/onderzoeker bij de faculteit Geowetenschappen van de Universiteit Utrecht. Zij doceert in de master geo-communicatie en is gespecialiseerd in mondiale vorming, wereldburgerschap en het aardrijkskundeonderwijs. Ze participeert in internationaal onderzoek naar *global education*. Samen met Rob van der Vaart was zij verantwoordelijk voor de organisatie van de NCDO-Masterclass Wereldburgerschap en Educatie en voor het NCDO-visiedocument *Wereldburgerschap* en onderwijs.

Anouk Adang was ten tijde van het commissiewerk werkzaam als docent aardrijkskunde op het Baarnsch Lyceum en als projectmedewerker op de Faculteit Geowetenschappen van de Universiteit Utrecht. Zij werkt nu als onderwijscoördinator voor het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap.

Annemies Broekgaarden is per 1 december 2008 hoofd Educatie van het Rijksmuseum. De acht jaar daarvoor heeft zij gewerkt als hoofd Tropenmuseum Junior, het kindermuseum van het Koninklijk Instituut voor de Tropen. Daarvoor was zij elf jaar projectleider communicatie bij de Publieke Omroep. In haar werkzaamheden speelt aandacht voor de wereld bij kinderen, en in het verlengde daarvan de beleving van wereldburgerschap in de basisschoolleeftijd, een centrale rol.

Hans Palings is als docent werkzaam bij de bachelor- en masteropleidingen aardrijkskunde van de Fontys Lerarenopleiding in Tilburg. Hij houdt zich daar bezig met de volgende aandachtsgebieden: onderwijsgeografie, geografie burgerschap en vakdidactiek.

Mariëtte van Stalborch is sinds acht jaar werkzaam als hoofd van de verschillende sectorprogramma's van NCDO. Bij NCDO heeft zij in samenwerking met mensen uit de praktijk het onderwijsprogramma vorm gegeven. Op initiatief van NCDO heeft zij, samen met Rob van der Vaart en Tine Beneker, de masterclass georganiseerd. De canon voor wereldburgerschap, als een uitvloeisel van die masterclass, is een initiatief van NCDO samen met de Universiteit van Utrecht.

Annelies Zoomers is sinds 1 september 2007 hoogleraar Sociale Geografie, in het bijzonder Internationale Ontwikkeling aan de Universiteit Utrecht. Na haar studie sociale geografie van de ontwikkelingslanden (Universiteit Utrecht) promoveerde ze in 1988 aan de Radboud Universiteit (Nijmegen). Vanuit het Nederlands Economisch Instituut (Rotterdam) en het Koninklijk Instituut voor de Tropen (Amsterdam) werkte ze aansluitend gedurende 9 jaar als deskundige in ontwikkelingssamenwerking in verschillende landen in Azië, Afrika en Latijns Amerika. Van 1995 tot 2007 was ze werkzaam bij het Centrum voor Studie en Documentatie van Latijns Amerika (CEDLA).

Consultaties door de commissie

De commissie belegde verschillende sessies met (ervarings)deskundigen om inbreng van buitenaf te verkrijgen. Ze spreekt hierbij haar dank uit voor de inspirerende ideeën die tijdens deze bijeenkomsten ter tafel zijn gekomen en die direct of indirect hun weg hebben gevonden naar deze canon. Het gaat om de volgende groepsbijeenkomsten:

- Studenten en docenten eerstegraads lerarenopleiding Fontys Tilburg (13 januari 2008)
- Burgerschapsnetwerk AliceO (29 januari 2008)
- Docenten primair en voortgezet onderwijs (31 januari 2008)
- Docenten PABO Haarlem (1 april 2008)
- Platform Allochtone Ouders en Onderwijs (2 april 2008)
- Studenten PABO Rotterdam/Dordrecht (7 april 2008)
- (Voormalige) leden Derde Kamer NCDO (17 april 2008)
- Groep Masterstudenten geografie en communicatie in een cursus Atelier Educatief Ontwerpen (april-mei 2008)

Bijlage 5 Verantwoording fotografie

pag. 2: Ed Oudenaarden, viering 32e onafhankelijkheidsdag, Paramaribo, Suriname, ANP.

pag. 4: Holger Mette, Taj Mahal, Agra, India, iStockphoto.

pag. 6: Bruno Perousse, ringweg Mexico-Stad, Mexico, AFP/ANP.

pag. 8: Jan Rysavy, satellietkaart van de aarde, iStockphoto.

pag. 12: Roman Shiyonov, indiaanse vrouw, Amazonewoud Ecuador, iStockphoto.

pag. 16: Pascal Genest, Ganesha, iStockphoto.

pag. 20: Rafael Ramirez Lee, Patio de los Leones, Alhambra, Grenada, Spanje, iStockphoto.

pag. 24: Birute Vijeikiene, schoolklas in Mombassa, Kenia, Shutterstock.com.

pag. 26: Abed Al Hafiz Hashlamoun, waterbron in Yatta, Hebron, Westelijke Jordaanoever, ANP/EPA.

pag. 31: Shah Marai, repatriëring van Afghaanse vluchtelingen, Kabul, Afghanistan, ANP/AFP.

pag. 32: Lucian Coman, moeder en kind, Kalahari woestijn, Botswana, Shutterstock.com.

pag. 35: JustASC, dakloze man, Verenigde Staten, Shutterstock.com.

pag. 38: zie pagina 12.

pag.40: zie pagina 4.

pag. 42: Nick Gibson, AVHR satellietbeeld Zuid-Amerika in werkelijke kleuren, ANP/AGE fotostock.

pag. 44: Yenwen Lu, calligrafie 'Harmonieus Leven', iStockphoto.

pag. 46: Erik van den Elsen, detail houten kerk, Paramaribo, Suriname, iStockphoto.

pag. 48: zie pagina 16.

pag. 50: zie pagina 20.

pag. 52: zie pagina 2.

pag. 54: Ivy O. Lam, monniken bij het Tasilhunpo klooster, Shigatse, Tibet, iStockphoto.

pag. 57: Ken Brown, postzegels Samoa met afbeelding van Martin Luther King, Shutterstock.com.

pag. 58: Oktay Ortakcioglu, kaars met prikkeldraad, iStockphoto.

pag. 60: Arthena, Nationaal Monument Nederlands Slavernijverleden, Amsterdam, creative commons licentie naamsvermelding-gelijk delen 3.0 unported.

pag. 62: zie pagina 24.

pag. 64: A. S. Zain, tsunami schade in Aceh, Indonesië, Shutterstock.com.

pag. 67: Gordon Dixon, op zoek naar voedsel op het strand, Mumbai, India, iStockphoto.

pag. 68: zie pagina 6.

pag. 70: zie pagina 26.

pag. 72: Jan Will, de laatste ijsbeer, Noordpool, iStockphoto.

pag. 74: D. W. Sussman, containerhaven Panama City Florida, Verenigde Staten, iStockphoto.

pag. 76: Loic Bernard, skyline Shanghai, China, iStockphoto.

pag. 78: Abdelhak Senna, illegale immigranten in opvangkamp in Ceuta, ANP/AFP.

pag. 80: Peeter Viisimaa, djembé speler, Benin, iStockphoto.

pag. 82: Jerry Koch, dakloze man, Verenigde Staten, iStockphoto.

pag 85: Jason Major, malariamug, iStockphoto.

pag. 86: zie pagina 35.

pag. 88: Gonzalo Espinoza, vaccinatie tegen de mazelen, La Paz, Bolivia, ANP/AFP.

pag. 90: Choo Youn-Kong, rellen naar aanleiding van verhoging voedsel- en brandstofprijzen, Jakarta, Indonesië, ANP/AFP.

pag. 92: Angel Herrero de Frutos, Ground Zero World trade Center, New York, Verenigde Staten, iStockphoto.

pag. 94: Robert van den Berge, Nederlandse VN-troepen groeperen de evacuees, training in het kader van de ISAF III missie, Axel, Nederland, ANP.

pag. 96: Ken Graff, New York voor '9/11', New York, Verenigde Staten, iStockphoto.

pag. 98: zie pagina 31.

pag. 100: zie pagina 8.

pag. 102: SVLumagraphica, hoofdkwartier Verenigde Naties, New York, Verenigde Staten, iStockphoto.

pag. 104: Ran Platt, fair trade koffieteler, iStockphoto.

pag. 106: Tengku Bahar, Al Jazeera broadcast center Kuala Lumpur, Maleisië, ANP/AFP.

pag. 108: zie pagina 44.

pag. 113: zie pagina 92.

pag. 118: zie pagina 104.

pag. 120: zie pagina 80.